ABBÂSÎLER

(العباسيون)

Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelen ve 750-1258 yılları arasında hüküm süren hânedan

I. SİYASÎ TARİH.

İsmini Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim'den alan bu hânedana ilk atalarına nisbetle "Hâşimîler" de denilmektedir.

İslâm dünyasında Emevîler'in yerine Abbâsîler'in yönetimi ele geçirmesiyle idarî, askerî, siyasî ve ilmî sahalarda çok büyük değişiklikler olmuş, Abbâsîler'in iktidara geldikleri 750 yılı, İslâm tarihinin en önemli dönüm noktalarından birini teşkil etmiştir. Abbâsîler'in iktidara gelmesi, Emevî idaresinden memnun olmayan grupların lider kadrolarının temsil ettiği ve öncülüğünü yaptığı yoğun bir propaganda ve teşkilâtlanan büyük bir kitlenin faaliyeti neticesinde mümkün olmuştur. Emevî halifelerinin bir asır kadar devam eden idarelerinde benimsedikleri siyasî görüşler ve yaptıkları uygulamalar, geniş bir sahaya yayılmış bulunan İslâm toplumu içinde çeşitli gayri memnun unsurların ortaya çıkmasına ve sonunda Emevî hânedanının yıkılmasına yol açmıştır.

Hz. Muhammed'in kurduğu İslâm Devleti'nin aslî unsurunu Araplar meydana getiriyor ve devletin kurulduğu Arabistan'da pek az gayri müslim yaşıyordu. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde yapılan fetihlerle Mısır, Suriye, Irak ve İran ülke topraklarına katıldı. Emevîler devrinde de devam eden bu fetihler sayesinde devletin sınırları Endülüs'ten Orta Asya içlerine kadar uzanmıştı. Arap fâtihler, fethettikleri ülkelerin sakinlerine, cizye ödemek şartıyla eski dinlerine bağlı kalma hakkını tanıdıkları gibi, İslâmiyet'i kabul edenlere de kendileriyle eşit haklar tanıyorlardı. İslâm'ın bizzat kendi bünyesinde bulunan bu düşüncenin Hulefâ-yi Râşidîn devrinde uygulandığı görülmektedir. Ancak Emevî halifeleri, İslâm'ın ön gördüğü devlet reisliği yerine, Arap asil sınıfına dayanan hükümdarlığı getirdiler; böylece cihanşümul İslâm devleti yavaş yavaş etnik unsura dayalı bir devlet halini aldı. Emevîler zamanında giderek imtiyazlı bir sosyal sınıf durumuna gelen Araplar arazi vergisinden muaftılar ve ordugâh şehirlerini meydana getirmek için yalnız onlar silâh altına alınıyorlardı. Divana kaydedilen askerlerin büyük bir kısmı Araplar'dan meydana geliyor, her türlü tazminat ile fethedilen bölgelerden gelen ganimet ve para dışında ayrıca aylık ve yıllık alıyorlardı.

Fethedilen yerlerde İslâmiyet'i kabul eden Arap olmayan unsurlara (**mevâlî***) gelince, bunlar idarî, iktisadî ve sosyal bakımlardan ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyorlardı. Genellikle şehirlerde bulunan mevâlî, teoride Araplar'la eşit haklara sahipti, fakat uygulamada hiç de böyle değildi. Müslüman olmalarına rağmen, devletin gelirlerinin arttırılması maksadıyla kendilerinden her türlü vergi, hatta gayri müslimlerin ödedikleri bir vergi olan cizye bile alınıyordu. Fetihlere piyade olarak katılıyor, buna karşılık Arap süvarilerinden daha az aylık ve ganimetten daha az pay alıyorlardı. Emevî halifelerinin mevâlîye karşı takip ettikleri bu siyaset, Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından terkedildi ise de onun ölümü ile tekrar eski duruma dönüldü. Bu tutum iktidara karşı kuvvetli bir muhalefetin doğmasına zemin hazırladı.

Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra meydana gelen hadiseler, İslâm dünyasında asırlarca devam edecek karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştur. Emevîler ve bu ailenin reisi durumunda olan Suriye Valisi Muâviye b. Ebû Süfyân, Hz. Osman'ın öldürülmesini bahane ederek Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmedi. Bunun üzerine meydana gelen gelişmeler sonucu Cemel ve Sıffîn savaşlarında müslümanlar karşı karşıya gelmiş ve kardeş kanı dökülmüştü. 661 yılında Hz. Ali'nin de öldürülmesi ve oğlu Hasan'ın halifelikten feragat etmesiyle Muâviye'nin halifeliği kesinleşti. Ancak Hz. Ali taraftarları Irak'ta iktidara karşı sert bir muhalefet başlattılar. Muâviye'nin Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in katı tutumu, aradaki gerginliği daha da arttırdı. Bilhassa 680 yılında Hz. Hüseyin'in şehid edilmesiyle sonuçlanan Kerbelâ fâciası, iktidara karşı yapılan mücadeleleri daha da sertleştirdi. Şiî propagandası kısa sürede etkili oldu ve doğu eyaletlerinde kalabalık bir taraftar kitlesi meydana getirdi. Mevâlî, Şiîler'in görüşleri doğrultusunda Hz. Peygamber'in neslinden gelen meşru bir halife fikrini benimsedi. Böylece mevâlî ile Şiîler arasında Emevî iktidarına karşı bir ittifak kurulmuş oluyordu. Bu arada Sıffîn Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Hâricîler, devamlı isyan halinde idiler ve az da olsa devlet otoritesinin zayıflamasına sebep olmuşlardır.

Emevî hilâfetinin başlıca zaaflarından birisi de Arap kabileleri arasında ardı arkası kesilmeyen mücadeleleri önlememiş olması ve hatta bizzat bu mücadelelerin içine girmiş bulunmasıdır. Arap an'anesi, kabileleri kuzey ve güney Arapları olmak üzere iki kısma ayırıyordu. Kabileler arasında İslâm'dan önce görülen rekabet ve savaşlar İslâmiyet'le birlikte büyük çapta ortadan kalkmıştı. Ancak fetihlerden sonra siyasî ve iktisadî menfaatler eski düşmanlıkları yeniden körükledi. Yeni kurulan ordugâh şehirlerinde bu kabileler belirli yörelere yerleştirildiler. İslâmî devirde kuzey ve güney Arapları arasındaki ilk sürtüşmeye Muâviye zamanında rastlanmaktadır. Bu mücadeleler devlet otoritesinin zayıf olduğu dönemlerde çok kanlı mecralara sürüklenmekteydi.

Yezîd'in ölümünden sonra ortaya çıkan hilâfet mücadelesinde, güney Arapları'ndan Kelb kabilesi Emevî ailesinden Mervân b. Hakem'i, kuzey Arapları'ndan Kays kabilesi de Abdullah b. Zübeyr'i destekliyordu. Bu iki kabilenin 684 yılında Mercirâhit'teki kanlı savaşı, Benî Kelb'in yani Emevîler'in galibiyeti ile sonuçlandı. Bu savaşla Emevî halifeleri tarafsızlıklarını kaybederek kabileler arasındaki mücadeleye bizzat katılmış oluyorlardı. Halife I. Velîd zamanında (705-715) Haccâc'ın desteklediği Kays kabilesi güçlenirken, buna karşılık Velîd'in kardeşi Süleyman da Yemenliler'i destekliyordu. II. Velîd'in tahttan indirilmesinde en önemli rolü oynayan ve ondan sonra halife olan III. Yezîd de Yemenliler'in desteğini sağlamıştı. Halifelerin bu yola baş vurmaları, birlik ve bütünlük içinde bir imparatorluğun halifesi olmaktan çok, belli bir zümrenin temsilcisi haline gelmeleri sonucunu doğurdu. Bu ise Emevîler'in düşüşünü hızlandırmıştır.

Emevî hânedanının zayıflama sebepleri arasında, II. Velîd'in halifelikten hal'edilmesinde aile arasında ortaya çıkan iç mücadeleyi de belirtmek gerekir. Bu olayla, yıllardan beri Emevîler'in hâkim olduğu Suriye ikiye bölünmüş oluyordu. Bu ihtilâf o hale geldi ki, son halife II. Mervân Dımaşk'ı terkederek kendisine hilâfet merkezi olarak Harran'ı seçti. Bu arada, son Emevî halifelerinin çok beceriksiz oldukları da unutulmamalıdır.

Bütün bunların yanında diğer bir yıpratıcı güç de Abbâsîler idi. Abbâsîler hilâfet makamını ele geçirmek için bütün bu şartları kendi lehlerine ustaca kullanmasını bilmişler, yavaş ve emin adımlarla hedeflerine doğru ilerlemişlerdir. Ülke çapında yaygın olan memnuniyetsizlikten faydalanan Abbâsîler, kısa zamanda Emevîler'e karşı başlatılan harekete yön verir hale geldiler. Hz. Peygamber'in amcası Abbas ve oğlu Abdullah siyasî olaylara katılmamış, ilimle meşgul olmuşlardır. Abdullah'ın oğlu Ali de babasının siyasetini takip etmiş, ancak I. Velîd tarafından baskıya mâruz kalınca Dımaşk'ı terkederek 714 yılında, Suriye hac yolu üzerinde bulunan Humeyme'ye gitmek zorunda kalmıştı. İşte burada, İslâm'daki siyasî mücadelenin belki en eski ve en ince propaganda hareketi başlamış oldu.

Abbâsîler daha harekete geçmeden önce Horasan'da kuvvetli bir güç olan Şiîler faaliyet halinde idiler. Şiîler Hz. Muhammed'in ailesinden birinin halife olmasını istiyorlardı. Bu devirde Şiîler'in büyük bir kısmı Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim'in etrafında toplanmıştı. Ebû Hâşim ikametgâhını Humeyme'ye nakletti ve Abbâsîler ile temasa geçti. Hatta bir rivayete göre, 98 (716-17) yılında vefatı sırasında imâmeti Muhammed b. Ali b. Abdullah'a vasiyet etmişti. Böylece Abbâsîler daha başlangıçta Şiîler'in desteğini sağlamış oldular.

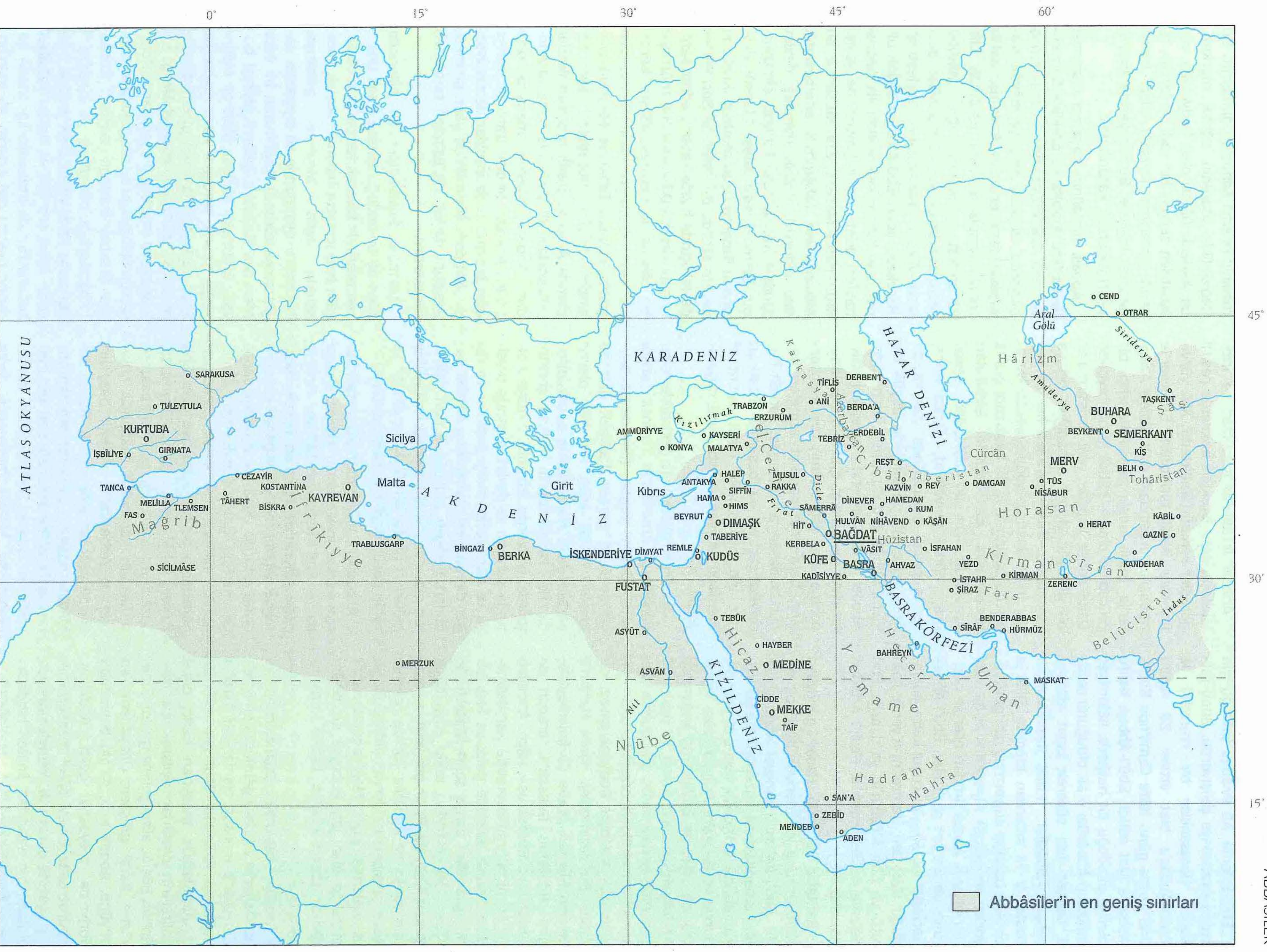
Abbâsî propagandası ve yer altı faaliyetlerinin merkezi Kûfe olup bu faaliyetleri yürüten teşkilât 718 yılında kurulmuştu. Kaynaklar ilk önce Arap'tan Arap'a yapılan propagandanın başladığı tarihi 100 (718) yılı olarak vermektedirler. Ancak bu konuda kesin bir şey söylemek oldukça güçtür. Zaten ilk faaliyetler hakkında verilen bilgiler de karışıktır. İlk zamanlar Abbâsî taraftarları ağır darbeler yemişler, fakat faaliyetlerinden vazgeçmemişlerdir. Abbâsî hareketini on iki **nakîb*** ve bunlara bağlı yetmiş **dâî*** büyük bir gizlilik içinde yürütüyordu.

Horasan'da ilk başarılı adımları atan, Hidaş adlı bir propagandacıdır. Aşırı fikirlere sahip olan Hidaş, etrafına kısa sürede kalabalık bir grup topladı. Merv'deki Şiîler de ona katıldılar. Hidaş başlangıçta bazı başarılar kazanmasına rağmen 736 yılında yakalanarak idam edildi. Aynı yıl, Hidaş'ın isyanından önce Abbâsî ailesinden Ali b. Abdullah b. Abbas ölmüş, yerine oğlu Muhammed b. Ali geçmişti. Muhammed, Abbâsî hareketinin kuvvetlenmesinde babasından çok daha fazla gayret sarfetti. Muhammed Hidaş'ı tanımadı ve bütün kötülükleri onun sırtına yükleyerek davayı ayakta tutmasını bildi. Abbâsî nakîb ve dâîleri kendilerini bir iktidar isteklisi olmaktan çok, Allah tarafından istenilen değişikliğin aracıları olarak tanıtıyorlardı. İleri sürdükleri dava, hakkın haksızlığa karşı yaptığı mücadele idi. Biat kendileri için değil, ileride Peygamber ailesinden, üzerinde sonradan ittifak edilecek bir şahıs adına alınıyordu.

26 Ağustos 743 tarihinde İmam Muhammed b. Ali b. Abdullah vefat edince, yerine vasiyeti üzerine oğlu İbrâhim geçti. Horasan'da gelişmekte olan ihtilâl faaliyetinin dizginlerini eline alan İbrâhim 745 yılında Ebû Müslim'i, mukaddes ailenin vekili sıfatıyle Horasan'a gönderdi. Ebû Müslim'in milliyeti kesin olarak bilinmemekle beraber Arap olmadığı muhakkaktır. O, Abbâsî ailesine intisap etmeden önce Kûfe'de köle veya **mevlâ*** olarak yaşıyordu. Genç yaşta olmasına rağmen Abbâsî hareketini yönetenlerin dikkatini çekti ve İmam İbrâhim b. Muhammed'e onu kazanması tavsiye edildi. İbrâhim Ebû Müslim'i yanına alarak kendi fikirleri istikametinde yetiştirdi ve kendi vekili olarak Horasan'a gönderdi.

Ebû Müslim'in Horasan'a giderek hareketin idaresini ele alması, ihtilâl faaliyetinin bir dönüm noktası olmuştur. Bu sırada Horasan'daki Arap kabileleri arasındaki mücadele had safhaya varmıştı. Kısa sürede ihtilâl faaliyetlerinin geliştiği Horasan şehirlerini dolaşan ve Şiîler'in baş dâîsi Süleyman b. Kesîr el-Huzâî'nin yerine liderliğe geçen Ebû Müslim, İmam İbrâhim ile devamlı temas halinde idi. Nihayet 15 Haziran 747 tarihinde Süleyman b. Kesîr'in taraftarlarının toplu halde bulundukları Sifezenç'te İmam İbrâhim'in gönderdiği siyah bayrak açıldı. Bir müddet Sifezenç'te kalan Ebû Müslim buradan Âlîn'e, oradan da Mâhiyân'a geçti. Ebû Müslim, Horasan'daki Emevî taraftarlarının toplanmasına fırsat vermeden bu eyaletin başşehri Merv'i işgal etti. Horasan Valisi Nasr b. Seyyâr, Nîsâbur'a çekilmek zorunda kaldı. Merv, Mervürrûz, Herat, Nesâ ve Ebîverd şehirleri zaptedildi. Bu sırada İbrâhim'in yanından dönen ve onun tarafından başkumandanlığa tayin edilen Kahtabe b. Şebîb, Tûs yakınlarında Nasr b. Seyyâr'ı mağlûp etti. Artık Horasan'daki Emevî kuvvetleri çökmüştü. Haziran 748'de Nasr Nîsâbur'u terketti ve Ebû Müslim merkezini oraya nakletti.

Nasr ve onun etrafında toplanan Arap kabileleri Kumis şehrinde tutunmaya çalıştılar. Horasan'daki bu gelişmeler üzerine Halife II. Mervân, Irak Valisi Yezîd b. Ömer b. Hubeyre'ye Horasan'a yardımcı kuvvetler göndermesini emretti; ancak gönderilen kuvvetler Nasr ile birleşmeden mağlûp edildi. Kahtabe ve oğlu Hasan, Kumis'i zaptettikten sonra batıya doğru ilerlemelerine devam ederek Rey ve Hemedan'ı ele geçirdiler. 749 ilkbaharında İsfahan civarında yapılan savaşı kaybeden Nasr'ın artık tutunabileceği yer kalmamış, Kahtabe'ye Irak yolu açılmıştı. Oğlu Hasan'ı önden göndererek kendisi de onu takip ediyordu. Hasan Celûlâ'da karargâh kurmuş olan İbn Hubeyre'den sıyrılarak Dicle'yi geçti ve Kûfe'ye doğru ilerlemeye başladı. Kahtabe ise 27 Ağustos 749 tarihinde İbn Hubeyre'nin karargâhına âni bir baskın yaparak onu mağlûp etti; İbn Hubeyre müstahkem şehir Vâsıt'a çekildi. Bu gece savaşları arasında, Abbâsîler'e ilk askerî başarıları kazandırmış olan Kahtabe öldürüldü; kumandayı oğlu Hasan aldı ve 2 Eylül'de Kûfe'yi zaptetmeye muvaffak oldu. Artık Abbâsîler'in Kûfe'deki gizli idaresi ortaya çıkabilirdi. Peygamber ailesinin veziri unvanını taşıyan Ebû Seleme el-Hallâl, gizlendiği yerden çıkarak idareyi ele aldı. Abbâsîler de artık ön plana geçme zamanının geldiğine karar verdiler. Horasan'da ihtilâl hareketi hızla geliştiği sırada Halife Mervân, İbrâhim'i Harran'a götürerek hapsetti. Rivayete göre İbrâhim, kendi yerine kardeşi Ebü'l-Abbas'ın geçmesini vasiyet etmişti. Abbâsî ailesi Kûfe'nin zaptından sonra oraya gitti, fakat pek iyi karşılanmadı.

Abbâsîler'in en geniş sınırları
HAZAR DENİZİ
KARADENİZ
AKDENİZ
BASRA KÖRFEZİ
KIZILDENİZ
ATLAS OKYANUSU
Aral Gölü
Sirideryâ
Amuderya
Hârizm
Horasan
Cürcân
Taberistan
Cibâl
Azerbaycan
Kafkasya
el-Cezîre
Dicle
Fırat
Kızılırmak
Hûzistan
Kirman
Sîstan
Fars
Belûcistan
Toharistan
İndus
Şâş
Uman
Yemâme
Hecer
Hadramut
Mahra
Hicaz
Nûbe
Nil
İfrîkıyye
Mağrib
Kıbrıs
Girit
Sicilya
Malta
CEND
OTRAR
TAŞKENT
SEMERKANT
BUHARA
BEYKENT
KİŞ
BELH
KÂBİL
GAZNE
KANDEHAR
HERAT
MERV
TÛS
NİŞÂBUR
ZERENC
KİRMAN
HÜRMÜZ
BENDERABBAS
SÎRÂF
İSTAHR
ŞİRAZ
YEZD
İSFAHAN
KÂŞÂN
KUM
REY
DAMGAN
KAZVÎN
HAMEDAN
NİHÂVEND
DÎNEVER
HULVÂN
BAĞDAT
VÂSIT
AHVAZ
BASRA
KÛFE
KERBELA
KADİSİYYE
SÂMERRÂ
HÎT
MUSUL
RAKKA
SIFFÎN
HALEP
ANTAKYA
HAMA
HIMS
DIMAŞK
TABERİYE
KUDÜS
BEYRUT
REMLE
DİMYAT
FUSTAT
İSKENDERİYE
ASYÛT
ASVÂN
TEBÜK
HAYBER
MEDİNE
CİDDE
MEKKE
TÂİF
BAHREYN
MASKAT
SAN'A
ZEBÎD
ADEN
MENDEB
DERBENT
BERDA'A
ERDEBİL
REŞT
TEBRİZ
TİFLİS
ANİ
ERZURUM
TRABZON
KAYSERİ
MALATYA
KONYA
AMMÛRİYYE
BERKA
BİNGAZİ
TRABLUSGARP
MERZUK
KAYREVAN
KOSTANTİNA
BİSKRA
CEZAYİR
TÂHERT
TLEMSEN
MELİLLA
FAS
SİCİLMÂSE
TANCA
SARAKUSA
TULEYTULA
KURTUBA
GIRNATA
İŞBİLİYE
0°
15°
30°
45°
60°

Ebû Seleme, Ali evlâdını tuttuğu için onları oyalamaya çalışıyordu. Bunu farkeden Horasanlılar bir emrivâki ile Ebü'l-Abbas'a biat ettiler. 28 Kasım 749 Cuma günü Kûfe Camii'nde Ebü'l-Abbas'a biat edildi. Ebü'l-Abbas, halife olarak okuduğu ilk hutbede hâkimiyet hakkının Abbâsîler'e ait olduğunu çeşitli delliler ileri sürerek ispat etmeye çalıştı. Abbâsîler, ihtilâl hazırlıklarının başladığı ilk anlardan itibaren Şiîler'le birlikte hareket ediyormuş gibi görünüyorlar ve gerçek niyetlerini açığa vurmuyorlardı. Ancak iktidarı ellerine geçirince onlara sırt çevirdiler. Ebü'l-Abbas karargâhını, Şiîler'in çoğunlukta bulunduğu Kûfe'den Hammâm-A'yen'e nakletti ve Ebû Müslim'in yardımıyla Ebû Seleme ile Süleyman b. Kesîr'i ortadan kaldırdı.

Kahtabe ve oğlu Hasan güneyden Kûfe üzerine yürürlerken, ikinci bir ordu Ebü'l-Abbas'ın amcası Abdullah b. Ali kumandasında kuzeyden Suriye istikametinde ilerliyordu. Halife II. Mervân, Suriye ve el-Cezîre Arapları'ndan topladığı bir ordu ile Büyük Zap kenarında Abdullah'ı karşıladı. Savaş 16 Ocak 750 tarihinde başladı ve on gün devam etti. Mervân'ın birlikleri arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle Abdullah savaşı kazandı. Bu hezimetten sonra Harran'a çekilen Mervân, orada da kalamayacağını anlayarak Dımaşk'a, oradan da Ürdün'deki Ebûfutrus'a kaçtı. Abdullah b. Ali hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Dımaşk önlerine geldi ve kısa bir muhasaradan sonra şehri zaptetti (26 Nisan 750). Mervân'ı takip eden birlik Yukarı Mısır'da Bûsîr adı verilen yerde ona yetişti ve Ağustos 750'de cereyan eden çarpışmada Mervân öldürüldü. Bu yıl sonlarına doğru Vâsıt'ta mukavemet etmekte olan İbn Hubeyre de teslim olunca Emevî hilâfeti tarihe karışmış oldu.

İhtilâlin başarıya ulaşmasından ve Abbâsîler'in iktidara gelmesinden sonra Emevîler'e mensup olanlar her tarafta hunharca katledildi. Muâviye ve Ömer b. Abdülazîz'in mezarları hariç, diğer halifelerin mezarları açılarak kemiklerinden bile öç alma yoluna gidildi. Emevîler'e karşı girişilen cinayetlerin en büyüğü, Abdullah b. Ali'nin bulunduğu Suriye'de meydana geldi. Abdullah, Ebûfutrus'ta Emevî ailesi mensuplarını bir ziyafete davet etti. Yemek sırasında okunan bir mısradan âniden hiddetlenerek Emevîler'den 80 kişiyi öldürttü.

Abbâsî ihtilâlinin karakteri ve ihtilâlcilerin esas istekleri hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmektedir. XIX. yüzyılın bazı Batılı tarihçileri, Emevîler'le Abbâsîler arasındaki mücadeleyi Araplar'la İranlı unsur arasında ırkçı bir mücadele olarak kabul etmekteydiler. Daha sonra yapılan yeni araştırmalar bu görüşün doğru olmadığını ortaya koymuştur. İhtilâl hareketi her ne kadar İranlı unsurun yoğun olduğu Horasan'da başlamış ve ilk başarısını orada kazanmışsa da ihtilâlin elebaşıları Araplardır. On iki nakîbden sekizi Arap, dördü mevâlî idi. Ayrıca Horasan'ın çeşitli şehirlerinde çok sayıda Arap yerleşmiş ve bunların büyük bir kısmı Abbâsî ordusu içinde yer almıştı. Abbâsî ihtilâli, yukarıda sebepleri açıklanırken belirtildiği gibi, Emevî hânedanına karşı cephe almış çeşitli unsurların beraberce hareket etmeleri sonunda başarıya ulaşmıştır. İhtilâli harekete geçiren ve başarıya ulaştıran güç ırkî bir temele değil, muhtelif menfaat gruplarının ittifakına dayanıyordu.

Abbâsîler hilâfeti ele geçirdiklerinde, genellikle Emevîler'in temsil ettiği "mülk-devlet" yerine, dine dayalı devlet şeklinde gerçek halifelik fikir ve idealini temsil eden kimseler olarak karşılandılar. Halife cuma namazlarında Hz. Peygamber'in hırka-i şerifini (bürde) giyiyordu. Etrafını, himayesi altında tuttuğu ve devlet işlerinde tavsiye ve görüşlerini aldığı fakihler ve diğer din âlimleri çeviriyordu. Abbâsî halifeleri, yerlerini aldıkları Emevî halifeleri gibi dünyevî zihniyet ve temayülde oldukları halde, etrafa karşı dindar ve zâhid görünmeyi ihmal etmiyorlardı.

Abbâsîler, hilâfet merkezi olarak Suriye yerine Irak'ı tercih ettiler. Birinci halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh, Fırat'ın doğu yakasında bulunan küçük Hâşimiyye şehrini merkez yaparak bir süre orada oturdu. Kısa bir müddet sonra da merkez Enbâr'a nakledildi. İkinci Abbâsî halifesi ve birçok bakımdan hânedanın gerçek kurucusu olan Ebû Ca'fer el-Mansûr, Dicle kıyısında, Sâsânî İmparatorluğu'nun eski başşehri Medâin harâbeleri yakınında bulunan ve Abbâsîler'in sürekli başşehri olacak yeni bir şehir kurdu. Resmî adı Medînetüsselâm olmasına rağmen burası, aynı yerde bulunan eski bir İran köyünün adıyla Diyârıbağdâd olarak tanınmıştır. Hilâfet merkezinin değişmesinin önemli sonuçları olmuştur. Bu değişiklikle idarenin ağırlık merkezi, bir Akdeniz ülkesi olan Suriye'den, sulanabilen zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı olan Irak'a geçmiş, böylece Bizans yerine İran'ın tesiri yoğunluk kazanmıştır.

Abbâsî ihtilâlinin başarıya ulaşması ile birlikte Araplar ve özellikle Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiş oluyordu. Böylece Arap ve mevâlî arasındaki fark ortadan kalkmış, hatta mevâlî Araplar'a karşı üstünlük bile kazanmıştı. İhtilâlin ağır yükünü omuzlarında taşıyan Horasanlılar devletin yüksek makamlarını paylaştılar. Hareketin lideri Ebû Müslim büyük bir nüfuz ve iktidar sahibi oldu. İlk Abbâsî halifesi âdeta onun gölgesinde yaşıyordu. Halife Mansûr, Ebû Müslim'in bu hâkimiyetine tahammül edemeyerek onu öldürttü. Ancak bununla devlet içindeki İran nüfuzu kırılmış olmuyordu. Bermekî vezir ailesi, Mansûr devrinden itibaren uzun müddet iktidarını devam ettirdi. Bu sefer de Bermekîler devlet içinde halife kadar kudret sahibi olmuşlardı. 803 yılında Hârûnürreşîd bir bahane ile Bermekî ailesini bertaraf etti. Hârûnürreşîd'in ölümünden sonra, oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki hilâfet mücadelesi, aynı zamanda Arap ve İranlı unsurun iktidar mücadelesi idi. Anne ve baba tarafından Abbâsî ailesine mensup olan Emîn'i Araplar, annesi İranlı bir câriye olan Me'mûn'u da İranlılar destekliyordu. Neticede Me'mûn'un galip gelmesi, Araplar'ı devlet idaresinden tamamen uzaklaştırdı.

Me'mûn, halifeliğinin ilk yıllarında Merv'de bulunduğu sürece İranlı unsurun tesirinde kalarak kendisi için de zararlı bazı icraatta bulundu. Ancak hadiselerin hızla aleyhine gelişmesi Me'mûn'u uyandırmış ve siyasetini değiştirmek zorunda bırakmıştır. İlk önce Merv'den Bağdat'a gelerek idareyi bizzat yürütmeye başladı. Merv'de bulunduğu sırada cereyan eden hadiseler Arap ve İranlılar'a karşı güvenini sarsmıştı. Bu durumda güvenebileceği bir kuvvete ve kadroya ihtiyacı vardı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma fırsatını bulduğu Türkler, Abbâsî İmparatorluğu'nda Arap ve İranlılar'ın nüfuzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvetti; siyasî tecrübe ve askerî kabiliyet bakımından da imparatorluk içinde bir denge unsuru olabilirlerdi. Me'mûn'un,

halifeliğinin son yıllarında Türkler'i askerî birlikleri arasına almaya başladığı ve bunu bir devlet politikası haline getirdiği görülmektedir. Kaynaklar, Me'mûn'un son yıllarında halife ordusu içinde Türkler'in sayısının 8000-10.000 civarında olduğunu ve kumanda heyetinin Türkler'den meydana geldiğini belirtmektedir.

Halife Me'mûn'un ölümünden sonra kardeşi Mu'tasım Türkler'in desteği sayesinde hilâfet makamına geçti. O da ağabeyi gibi çeşitli Türk ülkelerinden birlikler getirmeye devam ederek kısa zamanda ordunun büyük kısmını Türkler'den meydana getirdi. 836'da Sâmerrâ şehrini kurarak Türk birlikleriyle beraber hilâfet merkezini oraya nakletti. Böylece 892 yılına kadar devam edecek olan "Sâmerrâ devri" başlamış oluyordu. Türk kumandanları yavaş yavaş idarî kadrolara da hâkim olarak devletin yönetiminde büyük ölçüde söz sahibi oldular. Halife Mütevekkil'den itibaren istediklerini halife yapıyor, istemediklerini bu makamdan uzaklaştırıyorlardı. Diğer taraftan halifeler de Türkler'in baskısından kurtulmak için gayret sarfediyor ve fırsat buldukça Türk kumandanlarını öldürüyorlardı. Türkler'le halifeler arasındaki bu mücadele, 892 yılında merkezin tekrar Bağdat'a nakledilmesine kadar devam etti. Fakat hilâfet merkezinin Bağdat'a nakledilmesi, halifelik müessesesinin siyasî nüfuzu bakımından büyük bir değişiklik meydana getirmedi. Halife Mu'tazıd devrinde kısmî bir toparlanma olduysa da onun ölümüyle durum tekrar eski haline döndü. Bu sefer de devlet erkânı arasındaki rekabet halifeliği yıpratıyordu. Halife Râzî, bu duruma son vermek maksadıyla âdeta halifelik yetkileriyle donattığı Muhammed b. Râik el-Hazarî'yi **emîrü'l-ümerâ*** tayin etti (936). Ancak bu tedbir de beklenilen sonucu vermedi. Bu sırada imparatorluk iyice parçalanmış ve halifenin sözde iktidarı, Irak'ın bir kısmıyla sınırlı kalmıştı.

Abbâsî hilâfeti için bütün bunlardan çok daha kötü bir gelişme, 945 yılında Büveyhîler'in Bağdat'ı işgal etmeleri olmuştur. İranlı ve Şiî bir hânedan olan Büveyhîler, IX. yüzyılın ortalarına doğru Fars, Hûzistan, Kirman ve Cibâl bölgelerinde hâkimiyet kurmuşlardı. Abbâsî Halifesi Müstekfî, Büveyhîler'den Muizzüddevle Ahmed'e emîr'ül-ümerâlık pâyesi vermek zorunda kaldı. Böylece Abbâsî hilâfeti Şiî bir hânedanın baskısı altına girmiş oluyordu. Büveyhîler'in Bağdat'a hâkim oldukları bir asırdan fazla zaman içinde halifeler onların kuklaları durumuna düşmüşler, bütün siyasî ve askerî otoritelerini kaybetmişlerdi. Buna karşılık Büveyhîler, merkezî hükümetin meşruiyet kaynağı ve dinî lider olarak Abbâsî halifelerini başta tuttular. Ancak istediklerini halife yapıyor, istemediklerini de hiçbir zorlukla karşılaşmadan bertaraf edebiliyorlardı. Artık Bağdat İslâm dünyasının bir merkezi olmaktan çıkmıştı. XI. yüzyılın ortalarında Büveyhîler güçlerini kaybettiler. Bu dönemde Arslan el-Besâsîrî Bağdat'a hâkim olarak hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutmaya başladı.

Abbâsî hilâfetinin resmen ortadan kaldırılmaya teşebbüs edildiği bu sıralarda İran'da yeni bir güç ortaya çıkmıştı. Bu güç, Sünnî inancı benimsemiş olan Selçuklular idi. Arslan el-Besâsîrî'nin hutbeyi Fâtımî halifesi adına okutması, Selçuklular'ı harekete geçirdi. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'ı Arslan el-Besâsîrî'den kurtararak halifeye dinî itibarını iade etti. Yarım asır kadar halifeler, Selçuklular'ın siyasî hâkimiyetleri altında varlıklarını devam ettirdiler. Selçuklular yalnız Bağdat'ı değil, bütün Irak ve Suriye'yi de Fâtımî tehlikesinden kurtardılar. Aynı zamanda, başta Bağdat olmak üzere başlıca büyük şehirlerde medreseler kurarak fikrî bakımdan da Şiîler'e karşı harekete geçtiler. Ancak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun taht kavgaları sebebiyle zayıflamaya başladığı sıralarda, Abbâsî halifeleri maddî iktidarı da ele geçirmek üzere harekete geçtiler. Fakat bilhassa Halife Nâsır'ın halefleri onun başlattığı siyaseti devam ettirecek kudrette olmadıkları için, Abbâsî hilâfeti tekrar eski haline dönmekte gecikmedi. 1194'te Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul, Hârizmşah Tekiş'e mağlûp olunca, onun hâkimiyeti altındaki ülkeler Hârizmşahlar'ın eline geçti. Bu sefer de Abbâsî halifeleri ile Hârizmşahlar karşı karşıya geldiler. Bazı rivayetlere göre Halife Nâsır, yeni rakiplerini daha tehlikeli bularak bu sırada bütün Asya'yı kasıp kavurmakta olan Cengiz Han'dan yardım istedi. Gerçekten de Alâeddin Tekiş'ten sonra tahta geçen Hârizmşah Muhammed, Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmayı düşünüyordu. Ancak Moğol tehlikesi bu tasavvurun gerçekleşmesine fırsat vermedi.

Emevî hânedanı zamanında İslâm imparatorluğunun sınırları Türkistan içlerinden Pirene dağlarına, Kafkaslar'dan Hint Okyanusu'na ve Büyük Sahra içlerine kadar uzanıyordu. Bu sınırlarıyla tarihinde en büyük imparatorlukların başında yer alıyordu. Ancak o zamanın şartları göz önüne alınacak olursa, bu kadar geniş bir imparatorluğu ayakta tutmanın kolay olmayacağı kendiliğinden ortaya çıkar. Nitekim Abbâsîler'in iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren kopmalar başladı. Abbâsî katliamından kurtulabilen Halife Hişâm'ın torunu Abdurrahman b. Muâviye, Mısır ve Kuzey Afrika yoluyla Endülüs'e gitmeye muvaffak oldu. Abdurrahman, Endülüs'ün içinde bulunduğu karışık durumdan faydalanarak 756 yılında bağımsız bir hükümdar gibi hareket etmeye başladı. Halife Mansûr, Abdurrahman üzerine kuvvetler sevkettiyse de bir sonuç alamadı ve Endülüs böylece imparatorluktan resmen kopmuş oldu. Endülüs'ün istiklâlini kazanmasından sonra yavaş yavaş bütün Kuzey Afrika'da bağımsız ve yarı bağımsız devletler ortaya çıkmaya başladı. 758'de, merkez Sicilmâse olmak üzere resmen Abbâsîler'e bağlı olan Hâricî Midrârîler, 777'de Batı Cezayir'de Rüstemîler, 789'da Fas'ta İdrîsîler ve 800'de İslâm coğrafyacılarının İfrîkıyye adını verdiği Tunus'ta istiklâllerini kazanan Ağlebîler bunlar arasında sayılabilir.

IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsîler'in nüfuzu Mısır'dan batıya geçemiyordu. Hatta 868-905 yılları arasında Türk Tolunoğulları ile 935-969 arasında İhşîdîler Mısır ve Suriye'ye hâkim olarak batıdaki sınırı iyice daraltmışlardı. Doğu eyaletlerindeki durum da batıdakinden pek farklı değildi. 819 yılından itibaren Horasan ve Mâverâünnehir'de Sâmânîler, 821 yılında Horasan'da Tâhirîler ismen halifeye bağlı olmakla beraber iç ve dış işlerinde tamamen bağımsız hareket ediyorlardı. 867 yılında Sîstan bölgesinde ortaya çıkan Saffârîler, Bağdat halifesi ile uzun ve çetin mücadelelere giriştiler. Suriye ve el-Cezîre'de Hamdânîler 905 tarihinden itibaren bağımsızlıklarını kazanmışlardı. IX. yüzyılın ortalarına doğru halifenin maddî nüfuzu Bağdat ve çevresine münhasır kalmıştı.

Abbâsîler devrinde siyasî, iktisadî ve dinî sebeplere dayanan isyanlara sık sık rastlanmaktadır. 752'de Suriye'de Emevî hânedanının haklarına sahip çıkmak

isteyen bir isyan oldu. İsyan çabuk bastırıldı; ancak Emevî taraftarları, Emevîler'in bir gün yeniden dönerek adaleti tesis edeceklerine inanıyor, pek tehlikeli boyutlara varmamakla birlikte Suriye'de zaman zaman ayaklanıyorlardı. Diğer taraftan Şiîler, başarıya ulaşmasında büyük ölçüde yardımcı oldukları ihtilâlden sonra Abbâsî ailesinin hilâfete geçmesini hazmedemiyorlar ve hilâfetin kendi hakları olduğunu açıkça ilân ediyorlardı. Nitekim Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın soyundan gelen Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye ve kardeşi İbrâhim, halifelik iddiasıyla harekete geçtiler. Uzun müddet gizli çalışan ve halifenin takibinden kurtulmak için devamlı yer değiştiren bu iki kardeş, nihayet ailelerine yapılan baskıya dayanamayarak ortaya çıktılar ve Mansûr'a karşı harekete geçtiler. Ancak 762 yılında Muhammed ve ertesi yıl da İbrâhim yakalanarak idam edildi. Şiîler'in isyanları bununla bitmedi. Fırsat buldukça ortaya çıktılar; fakat bir sonuç elde edemediler. Ancak bunlardan daha önemlisi, Halife Mansûr'un 755 yılında Ebû Müslim'i öldürtmesi bahane edilerek İran'da başlatılan bir seri isyandır. Bu isyanların temelinde belirli bir noktaya kadar milliyetçi fikirler bulunuyordu. İsyan hareketinin altında yatan dinî ideoloji ise İran menşeli idi. Ebû Müslim'in ölüm haberi Horasan'a ulaşınca, muhtemelen onun yakın adamlarından Sunbaz adında bir kumandan Rey'i ele geçirerek Hemedan üzerine yürüdü. Rey ile Hemedan arasında halife kuvvetleriyle yaptığı savaşı kaybeden Sunbaz, Taberistan'a kaçtıysa da yakalanarak idam edildi. Yine aynı tarihlerde Ebû Müslim'in adamlarından İshak et-Türkî, Mâverâünnehir'de isyan etti ve iki yıl halife kuvvetlerini uğraştırdı. 757 yılında Üstâzsîs adlı birisi Herat, Bâdgîs ve Sîstan taraflarında ayaklandı; bir yıl kadar süren mücadeleden sonra isyan bastırıldı ve Üstâzsîs esir edildi. Horasan'daki isyanların en tehlikelisi, Mukanna' (Peçeli) isyanıdır. Fikirleri bugünkü komünizme benzeyen Mukanna'ın isyanı, ancak 789 yılında bastırılabildi. Halife Mehdî zamanında eski İran dinlerini ihya etmek için daha birçok ayaklanma olmuştur. Bütün bu olaylar üzerine, isyanları bastırmakla görevli Dîvânü'z-zenâdıka adı verilen bir müessese de kurulmuştur.

Abbâsîler devrinde ortaya çıkan isyanların en önemlisi, geniş bir alana yayılması, devamlılığı, teşkilâtlanması ve bütünlük arzetmesi bakımından, Bâbek el-Hürremî'nin isyanıdır. Siyasî ve askerî sahada dikkate değer kabiliyetlere sahip olan Bâbek'in taraftarlarının çoğunu köylüler teşkil ediyordu. O, büyük arazilerin taksim edileceğini vaad ediyor ve sözünü de tutuyordu. 816 yılında Azerbaycan'da isyan bayrağını açan Bâbek, uzun müddet isyanını devam ettirmiş, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlûp ederek nüfuz alanını genişletmiş, nihayet 837 yılında Halife Mu'tasım'ın Türk asıllı kumandanlarından Afşin tarafından yakalanarak idam edilmiştir.

Diğer taraftan, Zenc adıyla bilinen siyahî kölelerin 869-883 yılları arasındaki isyanı, daha çok iktisadî ve sosyal sebeplerden kaynaklanıyordu. Basra bölgesinde tuzla ve çiftliklerde çalışan bu köleler son derece güç şartlarda hayatlarını devam ettiriyorlardı. Hz. Ali soyundan geldiği iddia edilen Ali b. Muhammed, çeşitli vaadlerle Zencîler'i harekete geçirdi. İsyana birbiri arkasından katılan yeni gruplarla bu hareket süratle gelişti. Zencîler'in askerî harekâtı başlangıçta oldukça parlaktı. Güney Irak ve Güneybatı İran'ın önemli bölgelerini hâkimiyetleri altına alıp Basra ve Vâsıt'ı zaptettiler. Böylece Bağdat'ı da tehdit etmeye başladılar. Nihayet uzun ve çetin mücadelelerden sonra isyan güçlükle bastırılabildi.

X. yüzyılın başında imparatorluğun içinde bulunduğu sosyal buhran en yüksek noktasına varmıştı. Zencî isyanının bastırılmasına rağmen etkileri hâlâ devam ediyor ve İsmâilî mezhebine ait fikirler süratle yayılıyordu. 901-906 yılları arasında, Karmatîler adıyla bilinen bir gruba mensup silâhlı İsmâilî çeteleri Suriye, Filistin ve el-Cezîre'yi yağmaladılar. Bahreyn bölgesindeki Karmatî hareketi çok daha tehlikeli bir şekilde gelişiyordu. Merkez Ahsâ'da 20.000 kadar silâhlı kişinin yaşadığı söyleniyordu. Karmatîler süratle kuzeye doğru ilerleyerek Kûfe'yi yağma ettiler. 929'da Mekke'yi işgal ederek Hacerülesved'i Ahsâ'ya götürdüler ve ancak yirmi yıl sonra tekrar yerine koydular. Ayrıca Suriye'de büyük karışıklıklara sebebiyet verdiler. Karmatîler'in Bahreyn'deki hâkimiyetleri XI. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir.

Abbâsîler devrinde fetih amaçlı savaşlara pek az rastlanmaktadır. Yeni hânedan zaten çok genişlemiş olan sınırları daha da genişletmek yerine, içerde refahı sağlama yoluna gitmiş ve bunda da oldukça başarılı olmuştur. Bununla birlikte ihtilâli takip eden birkaç yıllık bir sükûnet devresinden sonra Bizans'a karşı gazâlar yeniden başlamış ve Bizans İmparatorluğu ile mücadeleye devam edilmiştir. Halife Mansûr zamanında Anadolu'ya küçük çapta akınlar yapılıyordu. Üçüncü Abbâsî Halifesi Mehdî, İslâm devletindeki iç karışıklıklardan faydalanmak isteyen Bizans İmparatorluğu'na bir ders vermek maksadıyla 782 yılında İstanbul'a büyük bir sefer düzenledi. Oğlu Hârûn kumandasındaki İslâm ordusu Üsküdar'a kadar gitti ve Kraliçe İrene'yi yıllık vergi ödemek şartıyla barış yapmaya mecbur ederek geri döndü. Halife Hârûnürreşîd, Tarsus'tan başlayarak Malatya'ya kadar uzanan sınır hattını yeniden teşkilâtlandırdı, kaleleri tamir ve tahkim ettirdi. Buralara ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen gönüllüler yerleştirilerek akınlara hız verildi. Hatta bu sınır kalelerini Avâsım adı verilen yeni bir vilâyet haline getirdi. Halife Me'mûn, hilâfetinin son yıllarında Bizans'a karşı 830-833 arasında bizzat kendisinin de katıldığı üç sefer düzenledi. Orta Anadolu'da Tyana (Tuana) zaptedilerek şehre müslüman nüfus iskân edildi. Bu hareketinden, onun Anadolu'yu fethetmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır.

Abbâsîler devrinde Bizans'a karşı düzenlenen seferlerin en büyüğü Mu'tasım tarafından yapılmıştır. 838 yılında büyük bir ordu ile Anadolu'ya giren Mu'tasım, Ankara üzerinden yürüyüp bugünkü Afyon yakınlarında bulunan ve o zaman Anadolu'nun en büyük şehirlerinden biri olan Ammûriyye'yi (Amorion) muhasara ederek zaptetti. Halife Mu'tasım'dan sonra Bizans cephesindeki askerî harekâtın hızını kaybettiği görülmektedir. Diğer taraftan IX. yüzyılın ortalarından itibaren Abbâsî hilâfetinin zayıflaması, Suriye ve el-Cezîre'de yeni devletlerin ortaya çıkması üzerine, mücadeleler bu devletlerle Bizans arasında cereyan etmeye başlamıştır. Bilhassa Hamdânîler'den Seyfüddevle'nin gazâları büyük bir önem taşımaktadır. Bu sırada Türkistan ve Hazar cephesinde birkaç sınırlı harekât dışında, tam mânasıyla bir sükûnet hüküm sürüyordu. Abbâsîler, hilâfet merkezinin çok

Hârûnürreşîd devrine ait bir sikke

uzakta olması sebebiyle Akdeniz'e daha az ilgi gösteriyorlardı. Fakat Mısır ve Kuzey Afrika'da kurulan devletler, birkaç asır boyunca Akdeniz'de hâkimiyetlerini devam ettirdiler. Meselâ Ağlebîler, 825-878 yılları arasında Sicilya'nın fethini tamamlayarak burada parlak bir fikir hayatının gelişmesine zemin hazırladılar.

Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd ile Frank Kralı Büyük Karl (Charlemagne) arasında IX. yüzyılın başlarında kurulan dostane münasebetler her iki tarafın da karşılıklı menfaatlerinden kaynaklanıyordu. Büyük Karl, Hârûnürreşîd'i kendi düşmanı Bizans'a karşı muhtemel bir müttefik olarak düşünüyor, Hârûnürreşîd de onu İspanya'da kudretli ve müreffeh bir devlet kurmaya muvaffak olan rakibi Endülüs Emevîleri'ne karşı kullanmak istiyordu. Bu gaye ile başlayan münasebetler, Batılı tarihçilere göre, karşılıklı gönderilen elçiler ve hediyelerle geliştirilmiştir. Hatta Hârûnürreşîd'in gönderdiği hediyeler arasında tuhaf ve dikkati çeken bir saatin bulunduğu da zikredilmektedir. Batı kaynaklarında, 797-806 yılları arasında kurulduğu belirtilen bu münasebetler hakkında İslâm kaynaklarında hiçbir bilgi bulunmamaktadır.

Diğer taraftan Moğollar Cengiz Han idaresinde Çin'e karşı yaptıkları başarılı akınlardan sonra, 1218 yılından itibaren batıya yönelerek İslâm dünyasını istilâ etmeye başladılar. Hârizmşahlar Devleti'nin ortadan kaldırılmasından sonra İran ve Irak'ta Moğollar'ın karşısında duracak kuvvet kalmamıştı. Moğollar Semerkant, Buhara, Taşkent, Hârizm, Belh gibi şehirleri yerle bir ederek batıya doğru ilerliyorlardı. Cengiz Han'dan sonra da Moğol istilâsı devam etti. Onun torunlarından Hülâgû, İran'da son mukavemetleri kırarak 1258 yılının Ocak ayında Bağdat önlerine geldi ve şehri kuşattı. Bağdat Moğollar'a karşı dayanacak güçte değildi. Barış teşebbüslerinden de hiçbir olumlu sonuç alınamayınca son Abbâsî Halifesi Müsta'sım, devlet erkânı ile birlikte teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Hülâgû, teslim olanların hepsini idam ettirdi; beş asırdan beri İslâm dünyasının başşehri durumunda olan Bağdat tahrip edildi. Bütün İslâm şehirlerinde olduğu gibi Bağdat'ta da dünya tarihinde eşine pek az rastlanır cinayetler işlendi; bütün medenî müesseseler yerle bir edildi. Camiler ahır haline getirildi; kütüphaneler tahrip edildi, kitaplar yakıldı ve Dicle nehrine atıldı. Moğollar'ın Bağdat'ı işgalleri İslâm tarihinde büyük bir felâket olarak kabul edilmektedir. Bu felâket siyasî sahadan ziyade medeniyet sahasında olmuş ve bu tarihten itibaren İslâm medeniyeti duraklamaya ve gerilemeye başlamıştır.

750-1258 yılları arasında hüküm süren Abbâsîler, İslâm tarihinde Osmanlılar'dan sonra en uzun ömürlü hânedandır. İslâm medeniyeti en parlak devrini bu hânedan zamanında yaşamıştır. Abbâsîler uzun müddet siyasî sahada hâkimiyeti ellerinde tutmuşlar ve bir iki fâsıla hariç, son günlerine kadar İslâm dünyasının mânevî liderliğini de sürdürmüşlerdir. Abbâsî hilâfetinin İslâm tarihinde olduğu kadar dünya tarihinde de büyük bir yeri vardır.

ABBÂSÎ HALİFELERİ

1.	Ebü'l-Abbas es-Seffâh	132	(750)
2.	Ebû Ca'fer el-Mansûr	136	(754)
3.	Muhammed el-Mehdî	158	(775)
4.	Mûsâ el-Hâdî	169	(785)
5.	Hârûnürreşîd	170	(786)
6.	el-Emîn	193	(809)
7.	el-Me'mûn	198	(813)
8.	el-Mu'tasım-Billâh	218	(833)
9.	el-Vâsik-Billâh	227	(842)
10.	el-Mütevekkil-Alellah	232	(847)
11.	el-Muntasır-Billâh	247	(861)
12.	el-Müstaîn-Billâh	248	(862)
13.	el-Mu'tez-Billâh	252	(866)
14.	el-Mühtedî-Billâh	255	(869)
15.	el-Mu'temid-Alellah	256	(870)
16.	el-Mu'tazıd-Billâh	279	(892)
17.	el-Müktefî-Billâh	289	(902)
18.	el-Muktedir-Billâh	295	(908)
19.	el-Kāhir-Billâh	320	(932)
20.	er-Râzî-Billâh	322	(934)
21.	el-Müttakī-Lillâh	329	(940)
22.	el-Müstekfî-Billâh	333	(944)
23.	el-Mutî'-Lillâh	334	(946)
24.	et-Tâi'-Lillâh	363	(974)
25.	el-Kādir-Billâh	381	(991)
26.	el-Kāim-Biemrillâh	422	(1031)
27.	el-Muktedî-Biemrillâh	467	(1075)
28.	el-Müstazhir-Billâh	487	(1094)
29.	el-Müsterşid-Billâh	512	(1118)
30.	er-Râşid-Billâh	529	(1135)
31.	el-Muktefî-Liemrillâh	530	(1136)
32.	el-Müstencid-Billâh	555	(1160)
33.	el-Müstazî-Biemrillâh	566	(1170)
34.	en-Nâsır-Lidînillâh	575	(1180)
35.	ez-Zâhir-Biemrillâh	622	(1225)
36.	el-Müstansır-Billâh	623	(1226)
37.	el-Müsta'sım-Billâh	640 - 656	(1242 - 1258)

Moğol felâketi 1260 yılında Aynicâlût'-ta Memlüklü kumandanı Baybars tarafından durduruldu. Baybars aynı yıl Memlüklü Sultanı Kutuz'u öldürerek kendisi tahta geçti. Sultan Baybars, Abbâsîler'den Halife Zâhir'in oğlu olup Moğollar'ın Bağdat'ı tahribi sırasında canını kurtararak Dımaşk'a gitmiş bulunan Ahmed'i Kahire'ye getirerek parlak bir merasimle halifeliğini ilân ve ona biat etti (9 Receb 659/9 Haziran 1261). Böylece beş asırdan beri İslâm âleminin mânevî liderliğini yapmış olan Abbâsî hilâfeti üç yıllık bir aradan sonra yeniden kurulmuş oldu. Halife olduktan sonra "el-Müstansır" lakabını alan Ahmed, Sultan Baybars ile birlikte Bağdat'ı kurtarmak için aynı yıl Dımaşk'a gitti; fakat Baybars'ın âniden geri dönmesi üzerine tek başına kalan Müstansır Moğol valisi ile yaptığı savaşta öldürüldü. Bu olaydan bir müddet sonra yine Abbâsî ailesinden Ahmed adlı başka birisini "el-Hâkim" lakabıyla halife ilân eden Baybars, bu hareketiyle siyasî iktidarı için mânevî bir destek kazanmış oluyordu. Mısır'daki Abbâsî halifeleri Hâkim'in soyundan gelmişlerdir. Yetkileri olmayan bu halifelerin isimleri sikke ve hutbelerde Memlüklü sultanlarının isimleriyle birlikte zikrediliyordu. Halifeler sadece dinî maksatlarla vakfedilmiş mal ve mülkleri idare ediyor, yeni bir hükümdar tahta geçtiği zaman belli merasimleri icra ediyorlardı.

Kahire'deki Abbâsî halifeleri bazı müslüman hükümdarlara hükümdarlık menşuru gönderiyorlar, pek az da olsa fırsat buldukları takdirde siyasî hadiselere de karışıyorlardı. Nitekim 1412 yılında Sultan Nâsır'ın ölümü üzerine Halife Âdil, kendisini sultan ilân etti, ancak sultanlığı üç gün sürdü. Sultan Müeyyed Şah tarafından makamından indirilerek öldürüldü. Bu arada bazı halifeler, sultanlara cephe almaları sebebiyle hal'ediliyorlardı. Nihayet 1517 yılında Osmanlı Hükümdarı Yavuz Sultan Selim Mısır'ı zaptedince, son halife Mütevekkil'i beraberinde İstanbul'a getirdi; böylece Mısır'daki Abbâsî hilâfeti de sona ermiş oldu.

MISIR ABBÂSÎ HALİFELERİ

1.	el-Müstansır-Billâh Ebü'l-Kâsım Ahmed	659	(1261)
2.	el-Hâkim-Biemrillâh Ebü'l-Abbas Ahmed I	660	(1261)
3.	el-Müstekfî-Billâh Ebü'r-Rebî' Süleyman I	701	(1302)
4.	el-Vâsik-Billâh Ebû İshak İbrâhim	740	(1340)
5.	el-Hâkim-Biemrillâh Ebü'l-Abbas Ahmed II	741	(1341)
6.	el-Mu'tazıd-Billâh Ebü'l-Feth Ebû Bekir	753	(1352)
7.	el-Mütevekkil-Alellah Ebû Abdullah (1. hilâfeti)	763	(1362)
8.	el-Mu'tasım-Billâh Ebû Yahyâ Zekeriyyâ (1.hilâfeti)	779	(1377)
9.	el-Mütevekkil-Alellah Ebû Abdullah (2. hilâfeti)	779	(1377)
10.	el-Vâsik-Billâh Ebû Hafs Ömer	785	(1383)
11.	el-Mu'tasım-Billâh Ebû Yahyâ Zekeriyyâ (2. hilâfeti)	788	(1386)
12.	el-Mütevekkil-Alellah Ebû Abdullah (3. hilâfeti)	791	(1389)
13.	el-Müstaîn-Billâh Ebü'l-Fazl el-Abbâs	808	(1406)
14.	el-Mu'tazıd-Billâh Ebü'l-Feth Dâvûd	816	(1414)
15.	el-Müstekfî-Billâh Ebü'r-Rebî' Süleyman II	845	(1441)
16.	el-Kâim-Biemrillâh Ebü'l-Bekā Hamza	855	(1451)
17.	el-Müstencid-Billâh Ebü'l-Mehâsin Yûsuf	859	(1455)
18.	el-Mütevekkil-Alellah Ebü'l-'İz Abdülazîz	884	(1479)
19.	el-Müstemsik-Billâh Ebü's-Sabr Ya'kūb (1. hilâfeti)	903	(1497)
20.	el-Mütevekkil-Alellah Muhammed (1. hilâfeti)	914	(1508)
21.	el-Müstemsik-Billâh Ebü's-Sabr Ya'kūb (2. hilâfeti)	922	(1516)
22.	el-Mütevekkil-Alellah Muhammed (2. hilâfeti)	923	(1517)

II. MEDENİYET TARİHİ

A. İdarî ve Siyasî Teşkilât.

Emevîler devrindeki gelişmelerin ardından Abbâsîler devrinde halife mutlak bir hükümdar, halifelik de verasete dayalı bir hükümdarlık şeklinde devam etti. Veliahtlık müessesesi de pratikte halifeliği Abbâsî ailesinin elinde tutabilmek gayesiyle muhafaza edildi. Halifenin kudret ve kuvvetinin kaynağı ilâhî bir temele dayanıyordu. Abbâsî halifeleri artık "Halîfetü Resûlillâh" yerine "Halîfetullah" ve "Zıllullah fi'l-arz" unvanlarını taşımaya başlamışlardı. Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevî halifelerine adlarıyla hitap edilir ve huzurlarına rahatlıkla girilirken, Abbâsî halifeleri bir saray hiyerarşisinin teşrifatı ve debdebesiyle halktan ayrılmışlardı. Halife nazarî olarak şeriatın bütün hükümlerine uymak mecburiyetinde olmakla birlikte uygulamada hiç de böyle değildi. Hilâfet düzenli askerî kuvvetlere dayanıyor ve iktidarını ücretli bürokrasi ile yürütüyordu.

Abbâsîler'le birlikte devlet teşkilâtında bazı yeni müesseseler ortaya çıkmıştır. Bunların başında Sâsânîler'den alınan bir müessese olarak vezâret gelmektedir. Vezir, halifenin vekili ve idarî teşkilâtın başı idi. Halifeden sonra gelen en önemli icra organı olması dolayısıyla geniş yetkilere sahipti. Zaman zaman "mezâlim mahkemeleri"ne başkanlık eder, savaşlara karar verir, hazineden gerekli gördüğü harcamaları yapar, valileri tayin ve azledebilirdi. Abbâsîler'de iki çeşit vezirlik vardı: **Vezâret-i tefvîz, vezâret-i tenfîz.** Birinci gruptaki vezirler tam ve sınırsız yetkilere sahipti; halifenin nâibi sıfatıyla da hilâfet mührünü taşırdı. Hârûnürreşîd ve oğullarının vezirliğini yapmış olan Bermekîler, vezâret-i tefvîze güzel bir örnek teşkil eder. İkinci gruptaki vezirler ise sadece yürütme (icra) ile ilgili yetkilere sahip olup halifenin verdiği emirleri yerine getirmekle mükellef idiler. Bu bakımdan yetkileri sınırlıydı. Bu gruptaki vezirler genellikle mâhir kâtipler, basiretli ve parlak zekâlı kişiler arasından seçilirdi. Halifeler önemli işlerde ve tayinlerde onlara da danışırdı. Vezirler tavsiye ettikleri kişilerin hatalarından sorumlu tutulurlardı; onların yanlış hareketleri vezirlerin cezalandırılmalarına ve hatta azillerine sebep olurdu. Merkezî idare, vezirlerin başkanlığında birçok divan, yani vezirliklerden meydana geliyordu. Devletin çeşitli malî işleri-

ne bakan **Dîvânü'l-harâc**, **Dîvânü beyti'l-mâl**, para basma işlerini yürüten **Dîvânü dâri'd-darb**, askerî işlere bakan **Dîvânü'l-ceyş** (Dîvânü'l-cünd), resmî yazışmaları yürüten **Dîvânü'r-resâil**, **Dîvânü't-tevkî'**, **Dîvânü'l-hâtem**, posta ve gizli istihbarat hizmetlerini yürüten **Dîvânü'l-berîd**, idarî haksızlıkların ve adlî hataların görüşüldüğü **Dîvânü'l-mezâlim** bu divanların en önemlileridir.

Başşehir ve diğer büyük şehirlerde asayiş **şurta teşkilâtı** tarafından sağlanırdı. Başlangıçta adlî teşkilâta bağlı olarak çalışan şurta teşkilâtı, sanıkları yakalayıp sorguya çekme ve suçu sabit olanlar hakkında verilen cezayı infaz etmekle görevli bir daireydi. Zamanla suçluları takip edip cezalandıran müstakil bir daire olarak faaliyette bulunan bu kuruluşun başında, genellikle nüfuzlu ailelerden seçilen ve **sâhibü'ş-şurta** denilen bir âmir vardı. Her şehirde emniyet ve huzuru sağlamakla görevli bir askerî birlik bulunur ve bu birlik sâhibü'ş-şurtaya vekâlet eden bir kumandanın emrinde çalışırdı. Sâhibü'ş-şurtalar valiler tarafından tayin ve azledilirdi.

Merkez teşkilâtındaki diğer bir önemli memuriyet de **hâcibliktir**. Hâciblik halifeyi suikastlara karşı korumak ve halkın önemli işlerle uğraşan halifeyi meşgul etmelerini önlemek için kurulmuştu. Bundan dolayı halifelere, halkın kendileriyle görüşmesi için belli vakitler ayrılmış ve salonlar tahsis edilmiştir.

Abbâsîler zamanında ortaya çıkan diğer bir müessese de, 936 yılında Halife Râzî tarafından kurulan **emîrü'l-ümerâlıktır**. Bu müessese halifelerin siyasî otoritelerinin zayıflaması üzerine, devlet erkânı arasında ortaya çıkan iktidar mücadelesine son vermek maksadıyla kurulmuştur. Emîrü'l-ümerâ geniş yetkilere sahip olup adı hutbe ve sikkelerde halifenin isminden sonra geçmekteydi. 936-945 yılları arasında İbn Râik, Beckem ve Tüzün adlı üç Türk bu makamda bulunmuştur. Büveyhîler Bağdat'ı işgal ettikleri zaman onlar da emîrü'l-ümerâ unvanını aldılar.

Abbâsîler'de idare merkeziyetçi bir karaktere sahipti. Eyaletler vali ve emîr tarafından idare edilirdi. Malî işlerden sorumlu olan **sâhibü'l-harâc** ve **âmiller** de yönetimde valilere yardımcı olurlardı. Nazarî olarak valilerin başlıca görevleri şunlardı: Orduları hazırlamak, stratejik yerlerde iskân edip her türlü ihtiyaçlarını sağlamak ve savaşa hazır bulundurmak, hukuki meselelerle, zekât ve vergi toplanmasıyla, ayrıca cihad ve ganimetlerin taksimiyle ilgilenmek, bid'at ve hurafelerle mücadele etmek, cezaların infazını sağlamak, cuma namazlarında imamlık yapmak, hac işlerini düzenlemek.

Hilâfet merkezinden uzak eyaletlere hânedana mensup kişiler veya son derece güvenilir kumandanlar tayin edilirdi. Ancak bu göreve tayin edilen kumandanlar zamanla Bağdat veya Sâmerrâ'da oturmayı tercih ederek yerlerine nâibler göndermeye başladılar. Merkezî otoritenin zayıflaması üzerine bu valiler veya vekilleri bağımsızlıklarını ilân ettiler. İfrîkıyye'de Ağlebîler, Mısır'da Tolunoğulları ve İhşîdîler, Azerbaycan'da Sâcoğulları, Horasan'da Tâhirîler, Mâverâünnehir'de Sâmânîler bu şekilde kurulmuşlardır. Abbâsîler zamanında nazarî olarak iki çeşit valilik vardı: **İmâret-i âmme** (istikfâ, umumi valilik) ve **imâret-i hâssa** (hususî valilik). Bölge valiliği Abbâsî Devleti'nin en önemli makamlarından biriydi. Bununla birlikte valilerin otoritesi, şahsî kabiliyet ve başarısı, halifenin güçlü veya zayıf oluşu ve nihayet kendisinin başşehirden uzaklığıyla yakından ilgili bulunduğundan, valinin "umumi" veya "hususi" olarak ayrılması tamamen nazariyatta kalmıştır. Valiler, vezirlerin tavsiyeleriyle tayin edildiği için, kendilerini halifeye arz ve takdim eden vezirler iş başından uzaklaştırılınca genellikle valiler de görevden alınırlardı. Abbâsîler'in ilk devirlerindeki başlıca eyaletler şunlardı: İfrîkıyye, Mısır, Suriye ve Filistin, Hicaz ve Yemâme, Basra, Sevâd (Irak), el-Cezîre, Azerbaycan, Irâk-ı Acem (Cibâl), Hûzistan, Fars, Kirman, Mukran, Sicistan (Sîstan), Kûhistan, Kumis, Taberistan, Cürcân, Horasan, Hârizm, Fergana, Şâş (Taşkent), Suğd (Buhara, Semerkant).

B. Askerî Teşkilât.

İdarî, malî ve kazaî işleri Dîvânü'l-ceyş tarafından yürütülen Abbâsî ordusunun esasını, **murtazıka** (ücretli) denilen nizamî ve dâimî statüdeki muvazzaf askerler teşkil etmekteydi. Bunlar yaptıkları askerî hizmet karşılığında devlet bütçesinden maaş alırlar ve her türlü ihtiyaçları devlet tarafından karşılanırdı. Bunların yanında, cihad davetine uyarak kendi istekleriyle orduya katılan, zekât ve ganimetten pay alan ikinci bir grup daha vardı ki bunlara **mutatavvıa** (gönüllü) denilirdi, kendilerine hazineden herhangi bir ücret veya maaş ödenmezdi. Bu gönüllü kıtalar arasında bedevîler olduğu gibi köy, kasaba ve şehir halkı da vardı.

Abbâsî ordusu şu beş gruptan oluşuyordu: 1. Başşehirde bulunan ve doğrudan halifeye bağlı olarak görev yapan muhafız birliği (haresü'l-halîfe). 2. Büyük devlet adamlarının emrinde görev yapan birlikler. 3. Vilâyetlerde bulunan kuvvetler. 4. **Avâsım** ve **suğur** adı verilen sınır garnizonlarındaki birlikler. 5. Yardımcı kuvvetler.

Abbâsî ordusunda görev alan muharip sınıflar da şunlardı: **Müşât** veya **reccâle** (kılıç-kalkan ve mızrakla donatılmış piyade birlikleri), **fürsân** (miğferli ve zırhlı olup mızrak ve savaş baltaları taşıyan süvari birlikleri), **rumât** (okçular), **neffâtûn** (neft ateşi atmakla görevli birlikler), **mühendisler** (kuşatma silâhlarının yapımı ve onarımıyla ilgili teknik elemanlar), **istihkâm** (marangoz ve duvarcı gibi çeşitli zanaat erbabından oluşan birlikler).

Ordu savaş sırasında **beşli tertibi** (el-hamîs) esas alırdı. **Kalbü'l-ceyş** (merkezde başkumandanın emrinde görev yapan birlikler), **meymene** (sağ kanat), **meysere** (sol kanat), **talîa** (**mukaddeme** de denilen zırhlı ve miğferli süvarilerden oluşan öncü birliği), **sâka** (artçılar). Savaşlarda kullanılan başlıca silâh, araç ve gereçler de kılıç, ok, yay, hançer, mızrak, topuz, balta, kalkan, zırh, miğfer, dikenli tel, merdiven, mancınık, arrâde ve debbâbeden ibaretti.

Ordudaki rütbelere gelince, özellikle Türk birliklerinin hilâfet ordusunun saflarına katılmasından sonra bazı değişiklikler olmuş ve Türkler'deki onlu sistem esas alınmıştır. Buna göre **arîf** 10 askere, **halife** 50 askere, **nakib** 100 askere, **kāid** 1000 askere, **emîr** 10.000 askere kumanda ediyordu. Başlangıçta sırasıyla Araplar, İranlılar, Türkler, Zencîler ve Berberîler'den teşekkül eden ordunun etnik yapısında zamanla büyük değişiklikler oldu. Araplar idarî kadrolarla birlikte ordudaki etkinliklerini de kaybedince, Halife Me'mûn devrinden itibaren ordudaki üstünlük yavaş yavaş Türkler'in eline geçmeye başladı ve bu durum Büveyhîler'in Bağdat'ı işgallerine kadar devam etti.

Abbâsîler kara kuvvetlerine olduğu kadar deniz kuvvetlerine ve denizciliğe de büyük önem vermişlerdir. Muhtelif şehirlerde kurdukları tersanelerde Bizans gemilerinden daha büyük gemiler

inşa etmişlerdir. Her gemide bir subay bulunur ve askerlerin eğitimiyle yakından ilgilenirdi. Devlet deniz savaşları için lüzumlu her türlü araç, gereç ve mühimmatı temin ederdi. Donanma kumandanlarına **emîrü'l-mâ'** (veya **emîrü'l-bahr**) denilirdi. Bu kelime Batı dillerine **admiral-amiral** şeklinde geçmiştir.

C. Adlî Teşkilât.

Adliye teşkilâtı mahkeme, mezâlim mahkemeleri ve hisbe teşkilâtından müteşekkildi. Abbâsî halifeleri kazaî yetkilerini fakihler arasından seçilen kadılar vasıtasıyla icra ederlerdi. Başlangıçta eyaletlerdeki kadılar vali tarafından tayin ediliyordu. Ancak daha sonra halifeler merkezde veya eyaletlerde kendi adlarına görev yapacak kadıları bizzat tayin etmeye başladılar. Hârûnürreşîd devrinden itibaren ise **kādılkudâtlık** (başkadılık) müessesesi ihdas edildi ve bu göreve ilk olarak İmam Ebû Yûsuf getirildi. Bu tarihten sonra kadılar başşehirde oturan kādılkudât tarafından tayin edilmeye başlandı. İlk dönemlerde her vilâyette bir kadı bulunurdu. Irak kadısı Hanefî mezhebine, Suriye ve Kuzey Afrika kadısı Mâlikî mezhebine, Mısır'daki kadı da Şâfiî mezhebine göre hüküm verirdi. Daha sonra her vilâyete dört mezhebi temsilen kadılar tayin edildi. Zaman zaman halifelerin kadıları kendi istekleri doğrultusunda hüküm vermeye zorlamaları sebebiyle bazı fakihler kadılık görevini kabul etmemişlerdir. Nitekim İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe, Halife Mansûr'un kadılık teklifini reddetmişti. Kadının başlıca vazifeleri davalara bakmak, yetimleri, mecnunları ve henüz erginlik çağına ulaşmamış çocukları koruyup gözetmek, bunlara veli ve vasi tayin etmek, vakıflarla ilgilenmek ve şer'î kanunları ihlâl edenleri cezalandırmaktan ibaretti. İlk dönemde davalara mescidde bakılırken Halife Mu'tazıd bu uygulamayı yasaklamıştır. Kadılar duruşma sırasında siyah cübbe giyer, uzun bir başlık üzerine siyah sarık sararlardı.

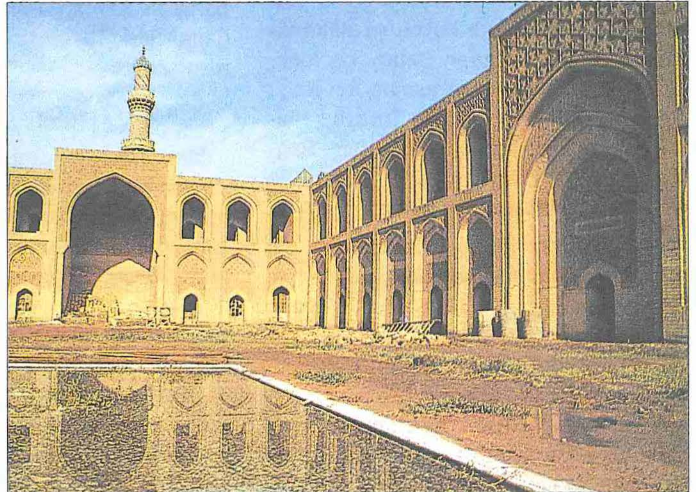
Mezâlim mahkemeleri. Mevki ve nüfuz sahibi kişilerin zulüm ve haksızlıklarına mâni olmak gayesiyle kurulmuş bir müessesedir. Kadıların bakmaktan âciz kaldıkları bu davalara **sâhibü'l-mezâlim** veya **kādı'l-mezâlim** denilen görevliler bakar, halife veya vali adına hüküm verirlerdi. Bunların çok geniş yetkileri vardı. Zaman zaman halife ve valiler de mezâlim mahkemelerine başkanlık ederlerdi. Bu mahkemelerdeki duruşmalarda muhafızlar, kadılar, fakihler, kâtipler ve şahitlerden müteşekkil beş grup görevlinin mutlaka hazır bulunması gerekirdi.

Hisbe. Muhtesibin başkanlığında faaliyet gösteren hisbe teşkilâtının esas görevi iyiliği yaymak ve kötülükten vazgeçirmek (**emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker***) idi. Bu temel prensibe bağlı olarak toplumda sosyal huzuru sağlamaya yönelik pek çok işle meşgul olan muhtesip genel ahlâk, asayiş ve bazan da süratle sonuçlandırılması gereken davalarla ilgilenir ve zaman zaman kuvvet kullanarak meseleleri hallederdi. Bunun dışında çarşı ve pazarları, ölçü ve tartı âletlerini, gıda maddelerini kontrol eder, borçluların borçlarını vaktinde ödemelerini sağlar, komşular arasındaki ihtilâfları çözmeye çalışırdı. İbadetlerin ve dinî vecibelerin yerine getirilmesine nezaret eder, bu görevlerini ihmal edenleri cezalandırırdı. Sokak ve caddelerin temiz tutulmasını temin etmek, çeşitli işlerde insanlara ve hatta hayvanlara kötü muamelede bulunanları cezalandırmak gibi daha birçok iş muhtesiplerin görevleri arasındaydı.

D. İlim ve Kültür Hayatı.

Mescid ve camilerin İslâm eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri vardır. Camiler hem ibadethane, hem birer eğitim ve öğretim müessesesi olarak kullanılmışlardır. Zengin kitap koleksiyonlarına sahip olan camiler bu önemli fonksiyonlarını Abbâsîler'in ilk devirlerinde de devam ettirmişlerdir. Camilerin dışında yüksek öğretim alanında ilk meşhur müessese, Halife Me'mûn (813-833) tarafından Bağdat'ta kurulan Beytülhikme'dir. Cündişâpûr Akademisi örnek alınarak kurulan bu müessese, bir tercüme merkezi olarak faaliyette bulunmasının yanı sıra bir akademi ve halka açık kütüphane olarak da hizmet veriyordu. **Hizânetülhikme** ve **hizânetülkütüb** denilen kütüphaneler de birer eğitim müessesesi olarak kabul edilebilir. Fakat gerçek mânada ilk yüksek öğretim müessesesi, hiç şüphesiz, meşhur Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Bağdat'ta kurduğu (1065-1067) Nizâmiye Medresesi'dir. Bu medrese İslâm tarihinde ilk çekirdek üniversiteyi oluşturmuştur. Nizâmiye medreselerinde öğrencilerin yeme içme ve barınma ihtiyaçları ücretsiz karşılanırdı. Bağdat Nizâmiye Medresesi Avrupa'da kurulan ilk üniversitelere de örnek olmuştur. Nizâmülmülk'ün gayretleriyle kurulan bu ilk medreseyi diğerleri takip etmiş ve VI. (XII.) yüzyılda Bağdat'taki medrese sayısı otuza varmıştır. Daha sonra Halife Müstansır da (1226-1242) Müstansıriyye adıyla meşhur bir medrese kurdu. Burada dört mezhep için ayrı bölümler tahsis edilmişti. Her bölümde bir müderris ve yetmiş beş öğrenci vardı. Ayrıca bir de hekimi bulunan medreseye hizmet veren bir kütüphane, hamam ve aşevi bulunuyordu. Adı geçen medreselerle birlikte ülkenin diğer şehirlerinde kurulan medreseler de eğitim ve öğretim faaliyetlerini 1258'deki Moğol istilâsına kadar verimli bir şekilde sürdürmüşlerdir.

Abbâsîler devrinin ilk zamanları, İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran çok önemli bir çağdır. İslâm dünyasında çeşitli müesseseler ve ilimler bu devirde şekillenmiş, zamanla gelişe-

Bağdat'ta Müstansıriyye Medresesi avlusundan bir görünüş

rek modern Avrupa medeniyetinin doğmasında da etkili olmuştur. İslâm dünyasında filolojik, dinî, sosyal ve tabii ilimler sahasındaki ilk çalışmaların bir kısmı Emevîler devrinde başlamış olmakla birlikte, bu çalışmaların sistemli bir şekilde ele alınarak müstakil birer ilim dalı haline gelmesi Abbâsîler devrinde olmuştur.

1. Dil ve Edebiyat.

Abbâsîler devri, Arap dili ve edebiyatı alanlarındaki çalışmalar bakımından çok verimli geçmiştir. Önceleri Kur'ân-ı Kerîm ve hadisin inceliklerini anlamak gayesiyle başlayan filolojik ve edebî araştırmalar, zamanla müstakil birer ilim dalı halini almış, çeşitli dilciler Arap kabileleri arasında dolaşarak Arap edebiyatına esas teşkil edecek malzemeyi toplayıp tesbit etmeye başlamışlardı. Bu çalışmaları ve sonuçlarını şiir, şiir nevileri, kompozisyon ve hikâye türü, sözlük çalışmaları, dil (nahiv), edipler, antoloji yazarları ve tabakat kitapları ile ilgili çalışmalar şeklinde ele almak mümkündür.

Gerek Kur'an ve hadislerdeki bazı kelimeleri anlamak, gerekse bunların gramer ve sentakslarını kavramak için önemli bir kaynak olan şiir, konu ve şekil bakımından Câhiliye ve Emevî devri şiirinden farklı olmamak ve hatta büyük ölçüde ona dayanmakla birlikte, özellikle edebî sanatlar bakımından büyük bir gelişme göstermiştir. Bu devrin önde gelen şairlerinden bazıları şunlardır: Beşşâr b. Bürd, Ebû Nüvâs, Ebü'l-Atâhiyye, İbnü'l-Mu'tez, Ebû Temmâm, Dîkülcin, Buhtürî, İbnü'r-Rûmî, Ebü't-Tayyib el-Mütenebbî, Ebû Firâs el-Hemedânî, İbn Hânî, Ebü'l-Alâ el-Maarrî, İbnü'l-Fâriz, Bahâ Züheyr ve İbn Zeydûn. Diğer taraftan şiirle ilgili çalışmaların bir uzantısı olarak, eski şairlerin divan ve şiirleri bir araya toplanarak antolojiler meydana getirilmiştir. Asmaî'nin *el-Aṣmaʿiyyât,* Mufaddal ed-Dabbî'nin *el-Mufaḍḍaliyyât,* İbn Sellâm el-Cumahî'nin *Ṭabaḳātü fühûli'ş-şuʿarâ'*, İbn Ebü'l-Hattâb el-Kureşî'nin *Cemheretü eşʿâri'l-ʿArab,* İbn Kuteybe'nin *eş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâ'*, İbn Abdü Rabbih'in *el-ʿIḳdü'l-ferîd,* Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Egānî,* İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin *el-ʿUmde fî ṣınâʿati'ş-şiʿr ve naḳdih,* Ebû Temmâm'ın *Kitâbü'l-Ḥamâse* ve Seâlibî'nin *Yetîmetü'd-dehr*'i bu eserlerden bazılarıdır.

İslâmî ilimlerin temelini oluşturan Kur'an ve hadisle ilgili çalışmalara bağlı olarak, sözlük çalışmaları da bu devirde başlamıştır. Önceleri, muhtelif konulara ve çeşitli eşyaya dair, rastgele toplanıp açıklanan kelimeler, ilk defa Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî tarafından *Kitâbü'l-ʿAyn* adlı eserde belli bir sistem içinde bir araya getirildi. Halîl b. Ahmed'in başlattığı bu hareket kendisinden sonra değişik sistemlerle geliştirildi ve çok değerli sözlükler ortaya konuldu. Abbâsî devrinin Halîl b. Ahmed'den sonra belli başlı sözlük yazarları ve eserleri şunlardır: İbn Düreyd, *Cemheretü'l-luġa*; Ebû Ali el-Kālî, *el-Bâriʿ fi'l-luġa*; Ebû Mansûr el-Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa*; İbn Fâris, *el-Mücmel* ve *Muʿcemü meḳāyîsi'l-luġa*; Cevherî, *eṣ-Ṣıḥâḥ*; İbn Sîde, *el-Muḥkem* ve *el-Muḫaṣṣaṣ*; Ebû Mansûr el-Cevâlîkī, *el-Muʿarreb*; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâġa*.

Daha önce Ebü'l-Esved ed-Düelî tarafından esasları tesbit edilen nahiv ilmi, Abbâsîler'in ilk zamanlarında Basra ve Kûfe ekolleri şeklinde teşekkül etti ve bu ekollere bağlı olarak birçok dil (nahiv) âlimi yetişti. Bu ekolün başlıca temsilcileri, *Kitâbü'l-ʿAyn* müellifi Halîl b. Ahmed, *el-Kitâb* müellifi Sîbeveyh, *Maʿâni'l-Ḳur'ân* müellifi Ahfeş el-Evsat, *el-Muḳteḍab* müellifi Ebü'l-Abbas el-Müberred, *Kitâbü Aḫbâri'n-naḥviyyîn el-Baṣriyyîn* müellifi Ebû Saîd es-Sîrâfî ve Zeccâc'dır. Daha sonra teşekkül eden Kûfe ekolünün ise belli başlı temsilcileri Kisâî, *Maʿâni'l-Ḳur'ân* müellifi Ferrâ ve Sa'leb'dir. Bağdat'ın başşehir yapılmasından sonra eklektik bir ekol meydana geldi ve bu ekolü de *el-Îżâḥ fî ʿileli'n-naḥv* müellifi Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâc, Ebû Ali el-Fârisî, *el-Ḫaṣâ'iṣ* müellifi İbn Cinnî ve *el-Mufaṣṣal* müellifi Zemahşerî temsil ettiler. Diğer taraftan Endülüs ekolü de *er-Redd ʿale'n-naḥviyyîn* müellifi İbn Madâ', meşhur *el-Elfiyye* müellifi İbn Mâlik ve Ebû Hayyân el-Endelüsî tarafından temsil edilmiştir.

Daha önce oluşan esaslar çerçevesinde gelişmekle birlikte, Abbâsîler devrinde çeşitli dillerden yapılan tercümelerle edebî nesrin alanı daha da genişledi. Bu tercümeler eski Arap gelenekleriyle karışarak yeni bir türün meydana gelmesine sebep oldu. Aydınlara, sade bir dille gerekli bilgileri öğretmek maksadı güden bu yeni nesir türünün (edeb) kurucusu, *el-Beyân ve't-tebyîn* ile *Kitâbü'l-Ḥayevân* müellifi Câhiz'dir. Bu türde Câhiz'i *ʿUyûnü'l-aḫbâr* adlı eseri ile İbn Kuteybe, *el-Kâmil* ile Müberred, *el-ʿIḳdü'l-ferîd* ile İbn Abdü Rabbih, *el-Emâlî* ile Ebû Ali el-Kālî ve *Zehrü'l-âdâb* adlı eseri ile Ebû İshak el-Husrî takip ettiler. Abdülhamîd el-Kâtib'in başlattığı resmî yazışmalar ile gayri resmî yazışma ve hikâye türü edebiyat da Abbâsî devri boyunca İbnü'l-Mukaffâ, Câhiz, İbnü'l-Amîd, Ebû Bekr el-Hârizmî, Bedîüzzaman el-Hemedânî ve Harîrî gibi üstatlarla devam etmiştir.

Bu devirde şair ve ediplerin hayatını anlatan tabakat (biyografi) kitapları da yazılmıştır. Daha önce anılanlara ilâve olarak bu konuda şu eserleri de hatırlatmak gerekir: İbnü'l-Mu'tezz'in *Ṭabaḳātü'ş-şuʿarâ*'sı, Ebü't-Tayyib el-Lugavî'nin *Merâtibü'n-naḥviyyîn*'i, Zübeydî'nin *Ṭabaḳātü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn*'i, İbnü'l-Enbârî'nin *Nüzhetü'l-elibbâ' fî ṭabaḳāti'l-üdebâ*'sı, Yâkūt el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-üdebâ*'sı, Cemâleddin el-Kıftî'nin *İnbâhü'r-ruvât*'ı.

2. İslâmî İlimler.

Tefsir ve Kıraat. Tefsir faaliyeti her ne kadar sahâbe devrinde başlamış ve İbn Abbas gibi ileri gelen bazı sahâbîlerin tefsir "sahîfe"leri olduğu ileri sürülmüşse de bunlar o dönemde rivayet halinde ve dağınık bir durumda bulunuyordu. Kur'an tefsirinin sistemli bir şekilde ele alınışı, hicrî ikinci yüzyılın başlarına rastlar. Tefsir ilmi bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de ilk meyvelerini vermeye başlamıştır. Mukātil b. Süleyman'ın *Tefsîrü'l-Ḳur'ân*'ı, Yahyâ b. Sellâm'ın *Tefsîr*'i ve Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın *Tefsîrü'l-Ḳur'ân*'ı bize ulaşan ilk tefsirlerdir. Âyetlerin genel yorumu yanında Kur'an'ın metniyle ilgili çeşitli filolojik çalışmalar da aynı zamanda başlamıştır. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın *Maʿâni'l-Ḳur'ân*'ı ve Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Ḳur'ân*'ı bu konuda kaleme alınan ilk eserlerdir.

Taberî'nin, kendisinden önceki tefsir çalışmalarının hemen hemen hepsini içine alan *Câmiʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳur'ân* adlı büyük tefsiri, hiç şüphesiz, bu dönemdeki tefsir faaliyetinin en büyük mahsulüdür. Abbâsîler zamanında ortaya çıkan dinî ve fikrî akımların etkisiyle diğer İslâmî ilimlere paralel olarak tefsir ilmi de gelişme göstermiş, tefsirde rivayet ve dirayet metotları teşekkül etmiştir. Bu metotlara göre kaleme alınan genel tefsirler yanında Kisâî, Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, İbn Kuteybe, Zeccâc, Ebû Ca'fer en-Nahhâs ve Bâkıllânî gibi tanınmış bir çok âlim

tarafından da Kur'an metnini çeşitli yönleriyle ele alan **garîbü'l-Kur'ân, müşkilü'l-Kur'ân, müteşâbihü'l-Kur'ân, mecâzü'l-Kur'ân, i'câzü'l-Kur'ân, en-nâsih ve'l-mensûh** gibi başlıklar taşıyan bir çok eser telif edilmiştir. Abbâsîler devrinin sonlarına doğru tefsir ilminin ulaştığı seviyeyi göstermesi bakımından Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* ve Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîḥu'l-ġayb* adlı iki önemli tefsirini zikretmek gerekir. Tahâvî, Cessâs ve Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân* adlı fıkhî tefsirleriyle Sehl et-Tüsterî'nin *Tefsîr*, Sülemî'nin *Ḥaḳā'iḳu't-tefsîr* ve Kuşeyrî'nin *Leṭâ'ifü'l-işârât* adlı tasavvufî tefsirleri de yine bu dönemde kaleme alınmıştır.

Diğer taraftan, kıraat-i seb'a ve aşere imamlarının birkaçı müstesna, hepsi Abbâsîler zamanında yaşamış ve kıraatle ilgili çalışmalar bu devirde doruk noktasına varmıştır. Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Ḳırâ'ât*, Ebû Bekir b. Mücâhid'in "yedi kıraat"i tasnif ettiği önemli eseri *Kitâbü's-Seb'a*, İbn Mihrân'ın *el-Ġāye fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr*, Mekkî b. Ebû Tâlib'in *el-Keşf 'an vücûhi'l-ḳırâ'âti's-seb'* ve Ebû Amr ed-Dânî'nin *et-Teysîr*'i bu dönemde telif edilmiş belli başlı eserlerdir.

Hadis. Hicrî ikinci yüzyıla girerken Halife Ömer b. Abdülazîz tarafından resmen başlatılan hadislerin **tedvîn*** i hareketi Zührî'den sonra gelişerek devam etmiş, Abbâsîler'in ilk yıllarından itibaren belli başlı İslâm ülkelerinde **tasnif*** faaliyetleri hız kazanmıştır. Bu faaliyetlerin günümüze ulaşan en eski önemli ürünü, Medineli Mâlik b. Enes'in *el-Muvaṭṭa'* adlı eseridir. Bundan bir müddet önce Ma'mer b. Râşid tarafından Mekke'de meydana getirilen ve tasnif devrinin ilk mahsulü sayılan *el-Câmi'*, Ma'mer'in talebesi Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *el-Muṣannef* adlı eserinin içinde günümüze kadar gelmiştir. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *el-Müsned*'i, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe'nin *el-Muṣannef*'i, ihtiva ettiği 40.000'e yakın hadis ile Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ve Dârimî'nin *el-Müsned* veya daha yaygın söylenişi ile *es-Sünen*'i, hicrî III. yüzyılın ilk yarısında meydana getirilen en önemli eserlerdir. Bu yüzyılın daha çok ikinci yarısında yazılan ve "Kütüb-i Sitte" diye şöhret bulan Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ*'leri ile İbn Mâce, Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin *es-Sünen*'leri bu sahadaki eserlerin en önemlileri olarak kabul görmüştür. Bu orijinal eserlerden sonra IV. (X.) asırda meydana getirilen hadis kitaplarının belli başlıları, Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin *Ma'âni'l-âṣâr*'ı, İbn Hibbân'ın *Ṣaḥîḥ*'i, Taberânî'nin üç *Mu'cem*'i, Dârekutnî'nin *es-Sünen*'idir. Bu asırda meydana getirilen değişik çalışmalardan biri de, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen*'ini şerhetmek maksadıyla Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin kaleme aldığı *Me'âlimü's-Sünen*'dir. Bu eser ilk yazılan hadis şerhi olarak bilinmektedir. V. (XI.) yüzyılın kayda değer iki önemli eseri, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek*'i ile Beyhakī'nin *es-Sünenü'l-kübrâ*'sıdır. Sahâbenin hal tercümesine dair ilk önemli eserlerden biri olan İbn Abdülberr'in *el-İstî'âb*'ı da bu devirde meydana getirilmiştir. VI. (XII.) yüzyılda başlayan derleme çalışmalarının zikre değer bir mahsulü olarak da Hüseyin b. Mes'ûd el-Begavî'nin *Şerḥu's-Sünne* ve *Meṣâbîḥu's-Sünne* adlı eserlerini zikretmek mümkündür.

Fıkıh. Abbâsîler zamanında özellikle ilk iki yüzyıl, fıkhın tedvin edildiği ve mezheplerin teşekkül ettiği bir dönemdir. Dört Halife ve Emevîler döneminde daha çok çevre ve üstat ayrılığı ile fıkıh hükümlerinin ortaya konulmasında kullanılan malzeme farklılığına dayanan (Hicâziyyûn-Irâkıyyûn), yerlerini Emevîler'in son döneminden itibaren, hadis ve re'yin İslâm hukukunun kaynakları arasında yer alıp almayacağı veya ne ölçüde alacağı ayrımına dayanan hadis ve re'y ekollerine (ehlü'l-hadîs - ehlü'r-re'y) bıraktı. Emevîler'in İslâm dinini ve hukukunu ihmal ettiklerini, kendilerinin ise İslâmî hükümleri hayata hâkim kılacağını iddia ederek iş başına gelen Abbâsîler, biraz da bu vaadlerini yerine getirme düşüncesiyle, İslâmî ilimleri ve fıkhı desteklemek mecburiyetini hissettiler. Gerek bu anlayış, gerekse genişleyen İslâm ülkesinde yeni birçok meselenin ortaya çıkması ve bunların fıkhî hükümlerinin tesbiti ihtiyacı, buna bağlı olarak Hicaz ve Irak başta olmak üzere İslâm ülkesinin birçok bölgesinde fıkhın büyük bir gelişme göstermesi, bu ilim dalının bir bütün olarak ortaya çıkmasına ve tedvin edilmesine, müctehid hukukçuların farklı yorumlarına dayanan muhtelif mezheplerin teşekkülüne yol açtı. Bunun neticesinde Irak'ta hadise yer vermekle birlikte re'yi de etkin bir şekilde kullanan Ebû Hanîfe ile Ebû Yûsuf ve Muhammed başta olmak üzere talebelerinin ortaya koyduğu Hanefî mezhebi, Hicaz'da hadise ve Medîne'nin hukuk tatbikatına (amel-i ehl-i Medîne) özel bir ağırlık veren İmam Mâlik'in kurmuş olduğu Mâlikî mezhebi, bu iki mezhep arasında telifçi bir yol takip eden İmam Şâfiî'nin kurucusu olduğu Şâfiî mezhebi, daha çok bir hadisçi olarak bilinen ve hadis ekolünün (ehlü'l-hadîs) kuvvetli bir taraftarı olan Ahmed b. Hanbel'in kurduğu Hanbelî mezhebi teşekkül etmiş oldu. Günümüze kadar gelen bu mezheplerin yanı sıra, bugün taraftarı bulunmayan Dâvûd b. Ali'nin Zâhiriyye mezhebi ile Evzâî, Süfyân es-Sevrî ve Taberî'nin mezhepleri ile Sünnî olmayan diğer mezhepler de bu dönemde kuruluşlarını tamamladılar.

Özellikle mezheplerin ilk teşekkül dönemlerinde farklı ictihadların hukuki hayatta doğurduğu istikrarsızlık ve kargaşayı giderme düşüncesiyle, İbnü'l-Mukaffa'ın teklifiyle İslâm hukukunun kanunlaştırılması düşünülmüş, önce Halife Mansûr, sonra da Hârûnürreşîd İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭa'*ını bu maksatla kullanmak istemişlerse de onun, yeni uygulamanın İslâm hukukunun gelişmesini önleyeceği endişesiyle bunu kabul etmemesi üzerine, bu husus gerçekleşmedi. Aynı dönemde İslâm hukukunun gelişmesine paralel olarak hukuk müesseseleri de gelişti. Kadılar idarecilerden daha bağımsız bir hale geldiler. Hârûnürreşîd zamanında ilk defa başkadılık (kādılkudâtlık) kuruldu ve adalet işlerinin düzenlenmesinde, kadı tayinlerinde etkili oldu. (Daha geniş bilgi için bk. **FIKIH, MEZHEP, MAHKEME.**)

Kelâm. Abbâsîler dönemi, diğer İslâmî ilimler gibi kelâmın da sistemleştiği, bazı itikadî mezheplerin kurulup geliştiği, bazılarının da sönüp gittiği bir dönemdir. Emevîler devrinde ortaya çıkan Mu'tezile Halife Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsiḳ dönemlerinde en parlak devrini yaşamış ve Abbâsî coğrafyasında taraftarlarını çoğaltmıştır. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Ebû Bekir el-Asam, Muammer b. Abbâd, Nazzâm, Câhiz, Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Bişr b. Mu'temir, İbn Ebû Düâd, Sümâme b. Eşres Mu'tezile'nin bu devirdeki meşhur âlimleridir. Bağdat Mu'tezilesi, halifeler nezdinde itibar kazanmaya çalışarak kendi görüşlerini devletin resmî mezhebi haline getirmişlerdir. Bilhassa **halku'l-Kur'ân*** meselesinde Sümâme

b. Eşres ve İbn Ebû Düâd, Halife Me'mûn ve ayrıca Mu'tasım'ın huzurunda Ahmed b. Hanbel ile yaptıkları münazaralar sonunda **mihne*** devrinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır. Bu olay sebebiyle müslüman halkın nefretini üzerine çeken Mu'tezile'nin, Mütevekkil'in halife olmasıyla nüfuzu daha da azalmış, Abbâsîler'in son devirlerinde ise gücü ve tesiri tamamen kaybolmuştur.

Abbâsî idaresinin ikinci asrında Sünnî akîdeyi savunan İbn Küllâb el-Basrî, Hâris el-Muhâsibî, Buhârî, Ebû Ali el-Kerâbisî, Dârimî gibi âlimlerin Ehl-i sünnet kelâm ilminin doğmasına zemin hazırlamasından sonra, Ebü'l-Hasan el-Eş'arî tarafından kurulan Ehl-i sünnet kelâmı giderek gelişmiş ve Bâkıllânî, İbn Fûrek, Abdülkāhir el-Bağdâdî, Cüveynî, Gazzâlî, Râzî gibi âlimlerin eserleriyle kökleşmiştir. Eş'arî ekolüne paralel olarak Mâverâünnehir'de Ebû Mansûr el-Mâtürîdî tarafından kurulan ikinci Sünnî kelâm mektebinin ortaya çıkışı ve yayılışı da Abbâsîler zamanına rastlar. Şîa, Havâric ve Mürcie mezheplerinin birçok fırkalara ayrılması da Abbâsîler zamanında vuku bulmuştur. Bu devirde söz konusu mezhep mensuplarının zaman zaman halifelerin aleyhinde bulunmaları, bazan iç savaşlara ve siyasî karışıklıklara da yol açmıştır.

Tasavvuf. Tasavvuf hareketinin ortaya çıkışı ve gelişmesi de Abbâsîler dönemine rastlar. Tasavvufun doğuşunu hazırlayan İbrâhim b. Edhem ve Şakîk-ı Belhî gibi Horasanlı zâhid sûfîlerle, zühd konusundaki eserleri günümüze kadar gelen Abdullah b. Mübârek, Ahmed b. Hanbel gibi zâhid âlimler ve Allah sevgisini zühd hayatının hâkim unsuru olarak kabul eden Basra zühd ekolünün temsilcisi Râbiatü'l-Adeviyye, bu dönemin başında yaşamışlardır. Remle'de ilk zâviyeyi kuran Ebû Hâşim gibi bazı zâhidler, yine bu dönemde sûfî adıyla anılmaya başlamıştır. Tasavvufun gerçek kurucuları sayılan Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî, Ebû Saîd el-Harrâz, Şiblî gibi Iraklı; Bâyezîd-i Bistâmî, Hâtim el-Asam, Hâris el-Muhâsibî, Ahmed b. Hadraveyh, Yahyâ b. Muaz er-Râzî, Sehl et-Tüsterî, Hakîm et-Tirmizî, Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc, İbn Hafîf gibi Horasanlı; Ebû Süleyman ed-Dârânî, Ahmed b. Âsım el-Antâkî, Ahmed b. Ebü'l-Havârî gibi Suriyeli ve Zünnûn el-Mısrî gibi Mısırlı sûfîlerin hepsi Abbâsî hâkimiyetinin ikinci asrına tesadüf eden hicrî üçüncü yüzyılda yaşamışlardır.

Bu ilk mutasavvıflardan bazıları belli bir tasavvufî temayül ve meşrebi temsil ettiğinden, onlara tâbi olanlar da ayrı birer tasavvufî ekol ve grup olarak kendi adlarına nisbetle anılmışlardır. Buna göre, rızâyı esas alan Hâris el-Muhâsibî'ye tâbi olanlara **Muhâsibiyye**, **sekr** halini esas alan Bâyezîd-i Bistâmî'ye bağlı bulunanlara **Tayfûriyye**, **sahv** halini benimseyen Cüneyd-i Bağdâdî'nin yolundan gidenlere **Cüneydiyye**, **îsâr**ı esas kabul eden Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'ye tâbi olanlara **Nûriyye**, **mücahede**ye dayalı bir anlayış geliştiren Sehl et-Tüsterî'ye uyanlara **Sehliyye**, **velâyet** fikrine ağırlık vererek tasavvufî konuları felsefî açıdan da yorumlayan Hakîm et-Tirmizî'ye tâbi olanlara **Hakîmiyye**, **cem'** ve **tefrika** halleriyle uğraşan Ebü'l-Abbas es-Seyyârî'nin yolundan gidenlere **Seyyâriyye**, **fenâ** ve **bekā** konularıyla uğraşan Ebû Saîd el-Harrâz'a bağlananlara **Harrâziyye**, **gaybet** ve **huzûr** konularına ağırlık veren İbn Hafîf'e tâbi olanlara da **Hafîfiyye** denildi. Kılık kıyafet, âdâb ve erkâna önem veren Bağdat sûfîlerine mukabil Nîsâbur'da Hamdûn el-Kassâr tarafından kurulan, kılık kıyafet ve şekle önem vermeyen Melâmetîlik anlayışının ortaya çıkışı da bu döneme rastlar.

Tasavvuf hareketinin gelişmesi sırasında, özellikle Yunan felsefesine dair kaynakların Arapça'ya çevrilmesinden sonra, dış kaynaklı bazı düşünce ve görüşlerin bir kısım mutasavvıflar üzerinde etkili olduğu, bu yüzden **hulûl***, **ittihad*** ve **ibâhiyye*** fikrini benimseyen birtakım tasavvufî zümrelerin ortaya çıktığı görülmektedir. Mutasavvıflar arasında az da olsa bu tür düşüncelere sahip kimselerin bulunması, bazı fıkıh ve kelâm âlimlerini tasavvufa karşı tavır almaya sevketmiştir. Bâyezîd-i Bistâmî ve Zünnûn el-Mısrî'nin memleketlerini terke mecbur edilmesi, Gulâm Halil Ahmed'in kışkırtmasıyla 885 yılında Bağdat'ta Nûrî ve Semnûn gibi bazı sûfîlerin takibata uğraması, sûfîlerle zâhir uleması arasındaki ihtilâfın büyümesine sebep olmuştur. Vezir Hâmid'in Mâlikî Kadısı Ebû Ömer el-Hammâdî'den aldığı fetva ile Hallâc-ı Mansûr'u öldürtmesi (922) ve daha sonra da aynı gerekçe ile Sühreverdî el-Maktûl'ün idam edilmesi (1191), bu ihtilâfın daha da büyümesine tesir etmiştir. Bu tür tasavvufî zümrelere karşı takınılan tavra mukabil, şer'î ölçülere bağlı tasavvuf zümreleri İslâm ülkelerinin her tarafında geniş bir serbestlik içinde faaliyette bulunmuş, hatta bazan Bağdat'taki halifeler tarafından himaye edilmiştir. Nâsır-Lidînillâh'ın dağınık gruplar halinde bulunan fütüvvet ehlini bir araya toplayıp teşkilâtlandırması, esnaf teşekkülleri üzerindeki tesirleri bakımından önemlidir.

Tasavvufun temel kaynakları sayılan eserler de Abbâsîler döneminde kaleme alınmıştır. Bunların başlıcaları şöyle sıralanabilir: Hâris el-Muhâsibî, *er-Ri'âye li-ḥuḳūḳillâh*; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*; Serrâc, *el-Lüma'*; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Ḳūtü'l-ḳulûb*; Nifferî, *Kitâbü'l-Mevâḳıf*; Ebû Saîd Ebü'l-Hayr, *Esrârü't-tevḥîd*; Kuşeyrî, *er-Risâle*; Hücvîrî, *Keşfü'l-maḥcûb*; Gazzâlî, *İḥyâ'*; Sühreverdî, *'Avârifü'l-ma'ârif*. Bu dönemde yazılan sûfî tabakatına dair başlıca eserler de şunlardır: Sülemî, *Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye*; Ebû Nuaym, *Ḥilyetü'l-evliyâ'*; Herevî, *Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye*; Attâr, *Teẕkiretü'l-evliyâ'*. Yine aynı dönemde kaleme alınan Sehl et-Tüsterî'nin *Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'aẓîm*, Sülemî'nin *Ḥaḳā'iḳu't-tefsîr*, Kuşeyrî'nin *Leṭâ'ifü'l-işârât*, Rûzbihân-ı Baklî'nin *'Arâ'isü'l-beyân* adlı eserleri en önemli tasavvufî tefsirlerdir.

Bugünkü anlamıyla tarikat müessesesinin Abbâsîler'in son döneminde ortaya çıktığı ve Abbâsîler'den sonraki dönemde tekke ve zâviyeleriyle İslâm memleketlerinin her tarafına yayıldığı görülmektedir. Bu tarikatlardan başlıcaları ve kurucuları şunlardır: Ebû İshak el-Kâzerûnî'ye nisbet edilen **Kâzerûniyye**, Abdülkādir-i Geylânî'nin kurduğu **Kādiriyye**, Ahmed er-Rifâî'nin kurduğu **Rifâiyye**, Ahmed Yesevî'ye nisbet edilen **Yeseviyye**, Ebû Medyen el-Mağribî'ye nisbet edilen **Medyeniyye**, Necmeddîn-i Kübrâ'ya nisbet edilen **Kübreviyye**, Ebû Hafs es-Sühreverdî'nin kurduğu **Sühreverdiyye**, Muînüddin Hasan Çiştî'nin kurduğu **Çiştiyye**.

Bâyezîd-i Bistâmî ile tasavvuf dili haline gelmeye başlayan Farsça, Senâî ve Attâr gibi şairler vasıtasıyla Abbâsîler'in son döneminde tasavvuf edebiyatındaki yerini almıştır. Yine bu dönemde Ahmed Yesevî ve dervişleri sayesinde Türkçe de tasavvuf dili olma yoluna girmiştir.

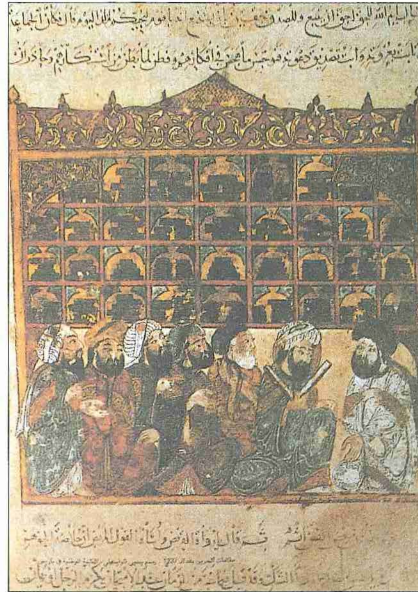
Tarikatları, temel eserleri, tekke, zâviye, ribat, hankah, türbe ve diğer müesseseleriyle tasavvuf, Abbâsîler döneminde en parlak ve en verimli çağını yaşamıştır.

3. Diğer İlimler.

Fetihler sebebiyle çok geniş bir sahaya yayılan müslümanlar Helenistik, İran ve kısmen de Hint kültürüyle temasları sonucu, bunlara karşı büyük bir ilgi duymuşlar ve antik dünyanın ilmî ve felsefî eserlerini Arapça'ya çevirme ihtiyacını hissetmişlerdir. Ancak bu alandaki çalışmalar Halife Me'mûn devrinde beytülhikmeler kuruluncaya kadar fazla verimli olmamış, şahsî bazı teşebbüsler seviyesinde kalmaktan öteye geçmemiştir. Müslümanlardan tercüme faaliyetine katılan ilk şahıs, Emevî ailesinden Hâlid b. Yezîd b. Muâviye'dir. Emevîler devrinde sadece tıp, kimya, astronomi sahasına inhisar eden bu faaliyetler Halife Mansûr döneminde genişleyerek cebir, geometri, mantık ve metafizik alanını da içine almıştır. Pehlevice'den (eski Farsça) Arapça'ya tercüme yapanlar arasında en önemli yeri, hiç şüphesiz Abdullah b. Mukaffa' alır. Bu dilden Arapça'ya çevirerek yeni bir şekil verdiği *Kelile ve Dimne* Arap nesrinin en güzel örneklerinden biri olmuştur. İbnü'l-Mukaffa' ayrıca Mani, İbn Deysân ve Markios'un kitaplarıyla *Ḫudâynâme, Âyînnâme, Kitâb-ı Mezdek, Kitâbü't-Tâc, el-Edebü'l-kebîr* vb. çok sayıda kitabı da Arapça'ya çevirmiştir. Halife Mansûr ve Bermekîler devrinden itibaren Cündişâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatîler de tercüme faaliyetlerine katıldılar. Tabip Circis b. Cibrîl ve Bağdat Patriği Sergios Yunanca birçok eseri Arapça'ya tercüme ettiler. Batlamyus'un *el-Macestî*'si ve Öklid'in *Uṣûlü'l-hendese*'si de bu dönemde Arapça'ya çevrildi. Kehkehü'l-Hindî, Sanchelü'l-Hindî ve Sâlih b. Behletü'l-Hindî gibi şahısların Hindistan'dan getirdikleri eserler, İranlı bilginlerin yardımıyla Arapça'ya kazandırılmış olup bunlar arasında *Sind-Hind* adıyla meşhur astronomi ve hesap kitabı da vardır. Bu sayede Hint rakamları İslâm dünyasına girmiştir. Tercüme faaliyetlerinin devam ettiği Hârûnürreşîd devrinde özellikle tıp alanında başarılı çalışmalar yapılmıştır. Yuhanna b. Mâseveyh, Haccâc b. Yûsuf b. Matar, Yahyâ b. Bıtrîk, Sehl b. Hârûn bu devrin önemli mütercimlerindendir. Fakat bu alandaki en önemli gelişmeler, Ortaçağ'ın en büyük ilimler akademisi hüviyetine sahip Beytülhikme'yi kuran Halife Me'mûn devrinde olmuştur. Bu dönemde antik Yunan, Hint, İran ve Nabatî kültürlerine ait ilmî ve felsefî eserler tercüme yoluyla İslâm dünyasına kazandırılmıştır. Mütercimler ise tercüme ettikleri eserlerin ağırlığınca altınla ödüllendirilmiştir. Bu çalışmalar sonunda ünlü tabip Hipokrat ve Galen'in, filozof Eflatun ve Aristo'nun ve daha birçok bilginin eserleri tercüme edilmiş, bu sayede büyük müslüman bilginler yetişmiştir. Meselâ Me'mûn devrinde Şâkiroğulları adıyla meşhur Muhammed, Ahmed ve Hasan adlı üç bilgin, dünyanın enlem ve boylam derecelerini ölçmüşler ve her derece arasında kaç dakika olduğunu doğru olarak tesbit etmişlerdir. Yine Me'mûn devrinde çok değerli kozmoğrafik haritalar hazırlanmıştır. Mu'tasım ve Mütevekkil zamanında da devam eden bu çalışmalar sonunda cebir, geometri, astronomi, fizik, mekanik, tıp, kimya, zooloji, botanik, mûsiki ve diğer sahalarda değerli birçok eser Arapça'ya çevrilmiştir. Huneyn b. İshak, Ya'kūb b. İshak el-Kindî, Sâbit b. Kurre el-Harrânî, Ömer b. Ferruhan et-Taberî bu tercüme faaliyetlerinin başlıca üstatları olarak kabul edilmektedir.

Yaklaşık 750-850 yılları arasında bir asır devam eden tercüme faaliyetleri sonunda, müsbet ilimler sahasında İslâm dünyasında büyük âlimler yetişti. Bu bilginlerin yetişmesinde kütüphaneler de önemli rol oynamıştır. Cami kütüphaneleri yanında, muhtelif ilim dallarına ait eserleri ihtiva eden kütüphaneler de mevcuttu. İlk kütüphane Bağdat'ta kurulmuş, bunu Basra ve diğer şehirlerde kurulan kütüphaneler takip etmiştir. Bunlar arasında, Beytülhikme'nin çok zengin kütüphanesi dışında, şair ve âlim İbn Hamdûn'un Musul'da kurduğu Dârülilim Kütüphanesi, Basra'da İbn Savvâr ve Harîrî tarafından yaptırılan iki kütüphane, İbn Savvâr'ın Râmhürmüz'de tesis ettiği kütüphane, 1059 yılında 100 bin cilt kitap ihtiva ettiği söylenen Kerh Kütüphanesi ve Halife Müstansır'ın yaptırdığı Müstansıriyye Medresesi Kütüphanesi sayılabilir. Moğol istilâsından önce ilim adamlarına ve halka hizmet veren 36 kütüphane vardı. Halifelerin desteğiyle kurulan saray kütüphaneleri (hizânetülhikme) zengin kitap koleksiyonlarına sahip olmuştu. III. (IX.) yüzyılda Bağdat'ta 100 kitapçı dükkânı bulunduğu kaynaklarda zikredilmektedir.

Dönemin Basra Kütüphanesi'ni gösteren bir minyatür
(Paris Bibl. Nationale A. 5847, vr. 5)

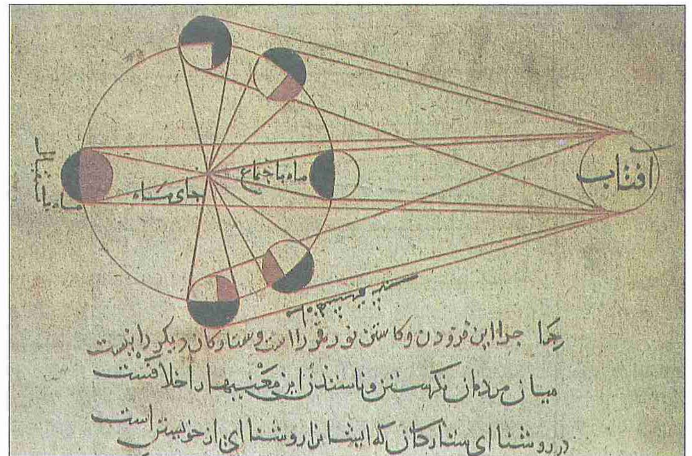
Müslümanlar sadece antik dünyanın eserlerini tercüme etmekle kalmamış, ayrıca hem dinî hem de pozitif ilimler sahasında değerli eserler yazmışlardır. Bu eserler Suriye, İspanya ve Sicilya yoluyla Avrupa'ya geçerek Ortaçağ Avrupa dünyasını etkilemiştir.

Mantık ve Felsefe. Emevîler döneminde başlayan düşünce hareketleri daha çok, "büyük günah işleyenin dinî ve hukuki durumu", "kader ve irade hürriyeti", "Allah'ın sıfatları" ve "iman meselesi" gibi problemler üzerinde gelişip yoğunlaşmış, Hârûnürreşîd döneminde kelâm, İslâmî ilimler arasında bağımsız bir ilim olarak teşekkül etmişti. İkinci Abbâsî Halifesi Mansûr'un kâtibi olan Abdullah b. Mukaffa', Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyatının ilk üç kitabı ile Porpyrius'un *Îsâġūcî*'sini (Eisagoge) tercüme etmek suretiyle de mantık, bir metodoloji olarak İslâm kültür dünyasına girmiş oldu. Daha sonraki tarihlerde *Organon*'un tamamı muhtelif mütercimler tarafından birçok defa tercüme ve şerh edilmiş, ayrıca başta Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ olmak üzere müslüman mantıkçılar bu alanda müstakil eserler yazmışlardır. Mantık, X. yüzyılda bazı Mu'tezile kelâmcıları vasıtasıyla kelâm ve nahivde kullanılmaya başlanmışsa da XII. yüzyılda Gazzâlî'ye gelinceye kadar bu disiplin, İslâm ilim ve kültür dünyasında genel bir kabul görmemiştir.

Felsefeye gelince, İslâm dünyasındaki felsefe ekollerinin tamamı Abbâsîler döneminde ortaya çıkmıştır. Çünkü halifeler İran, Hint ve özellikle Helenistik ilim ve düşünce ürünlerinin Arapça'ya kazandırılması için gereken zemini hazırlamış ve bu alandaki çalışmaları maddî ve mânevî açıdan desteklemişlerdir. Nitekim Mansûr zamanında münferit ve mevziî olarak başlayan tercüme faaliyeti giderek gelişmiş ve nihayet Me'mûn 830 yılında Beytülhikme'yi kurarak bu çalışmaları esaslı bir kuruma kavuşturmuştu. Burada kırk kişilik mütercim kadrosu, seksene yakın âlim ve filozofun birçok eserini Arapça'ya çevirmişlerdir (bk. BEYTÜLHİKME). Bu verimli çalışmalar kısa zamanda feyizli ürünlerini vermeye başlamış ve Kindî, ilk İslâm filozofu olarak bu kadro içinden çıkmıştır. O, aynı zamanda Meşşâî felsefesinin ilk temsilcisi olup felsefenin bütün disiplinleriyle ilgilenmiş ve çeşitli alanlarda iki yüz yetmiş eser kaleme almıştır. Büyük bir filozof ve mantıkçı olan Fârâbî ise Meşşâîliği her alanda temellendirmiş, Aristo'dan beri çözümlenmeyen klasik mantığın karmaşık problemlerini açıklığa kavuşturmuştur. İslâm dünyasında tabiat felsefesinin kurucusu olan ünlü hekim ve filozof Ebû Bekir er-Râzî ise tıp, kimya, felsefe ve daha başka alanlarda yazdığı 230 eseriyle, X. yüzyılın her bakımdan dikkate değer hekim-filozof tipini temsil etmektedir. Yine bu yüzyılda ortaya çıkan ve o döneme kadar gelmiş olan ilim ve felsefe birikimini kendi eklektik metotlarıyla yeni baştan sistemleştiren İhvânü's-safâ hareketi de Abbâsîler devri düşünce ve kültür hayatında önemli bir yer tutar. XI. yüzyılın bir başka Meşşâî filozofu, felsefî ahlâk alanındaki eserleriyle üne kavuşan İbn Miskeveyh'tir. Bu yüzyılın en büyük filozof ve hekimi İbn Sînâ ise gerek felsefî sistemi, gerekse tıp alanındaki çalışmalarıyla kendini kabul ettirmiş bir dehadır. Fıkıh, kelâm ve tasavvuf alanlarındaki çalışmalarının yanı sıra, Meşşâî filozoflarıyla hesaplaşmak üzere kaleme aldığı *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eseriyle İslâm fikir hayatında önemli yankılar bırakan Gazzâlî de bu devrin en ünlü simaları arasında bulunmaktadır. Ayrıca, Meşşâîliğe reaksiyon olan İşrâkîlik ve onun kurucusu Sühreverdî el-Maktûl'ü de Abbâsîler'in son dönemlerinde yetişen filozoflardan saymak gerekir.

Tıp. Abbâsî halifeleri tıbbın gelişmesine önem verdiler; tıp fakülteleri ve hastahaneler açarak tabipleri teşvik ve himaye ettiler. Ayrıca hac mevsimlerinde çok sayıda doktorun katıldığı tıp kongreleri düzenleyerek tıbbın ilerlemesine yardımcı oldular. Doktorlar bu kongrelerde araştırmalarının sonuçlarını açıklar ve ilâç yapımında kullandıkları bitkiler hakkında bilgi verirlerdi. Doğuda Bağdat, batıda Kurtuba iki önemli tıp merkeziydi. Halifeler hastahane kurma konusunda Süryânî doktorlardan çok faydalanmışlardır. Halife Mansûr Bağdat'ta körler için bir hastahane, ihtiyarlar için bir dârülaceze yaptırmıştı. Hârûnürreşîd ise pratik tıp eğitimi için büyük bir hastahane inşa ettirdi ve buraya değerli tıbbî eserler temin etti. Bu hastahanede hastalar din farkı gözetilmeksizin tedavi edilir, kendilerine parasız ilâç ve yemek verilirdi. Bu devrin meşhur doktorları arasında İbn Bahtîşû', Yuhanna b. Mâseveyh, Huneyn b. İshak, İshak b. Huneyn, Sinan b. Sâbit ve oğlu İbrâhim, Hasan b. Zeyrek ve İbrâhim b. Îsâ'yı sayabiliriz. Tıp alanında eser veren başlıca tabipler Ali b. Rabben et-Taberî, Ebû Bekir er-Râzî ve İbn Sînâ'dır. Bir mühtedî olan Ali b. Rabben et-Taberî, Halife Mütevekkil'in göz doktoru olup *Firdevsü'l-ḥikme* adlı meşhur eserin yazarıdır. Müslüman tabiplerin en büyüğü sayılan Ebû Bekir er-Râzî, *Kitâbü't-Ṭıbbi'l-Manṣûrî* adlı on ciltlik değerli eserinden başka İslâm dünyasındaki ilk tıp ansiklopedisi sayılan ve on beş yılda tamamlanan *el-Ḥâvî* isimli eseri de kaleme almıştır. İbn Sînâ ise, Râzî'den sonra gelen en meşhur hekim olup, yazdığı *el-Ḳānûn fi'ṭ-ṭıb* adlı kitap uzun yıllar Batı'da ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca Ali b. Îsâ göz hastalıkları hakkında *Teẕkiretü'l-keḥḥâlîn* adlı eseri yazmış, İbn Cezle de *Taḳvîmü'l-ebdân fî tedbîri'l-insân* adlı kitabıyla tıp ilmine hizmet etmiştir.

Astronomi. Bu alandaki çalışmalar, 771 yılında Hindistan'dan Bağdat'a getirilen ve Muhammed b. İbrâhim el-Fezârî tarafından Arapça'ya çevrilen *Sind-Hind* adlı eserle başlamıştır. Halife Me'mûn, Beytülhikme ile ilgili olarak Yahyâ b. Mansûr'un idaresi altında bir rasathane kurdurmuştu. Aynı halife devrinde Dımaşk yakınlarındaki Kāsiyûn dağında da bir rasathane kuruldu. İslâm tarihinde ilk usturlap aleti de İbrâhim el-Fezârî tarafından Abbâsîler zamanında yapılmıştır. Me'mûn devrinde yetişen astronomlar, boylam derecesinin uzunluğunu bugünkü imkânlarla bulunan gerçek uzunluğa yakın bir rakamla tesbit etmişlerdi. O devrin meşhur astronomi âlimlerinden biri de Ebü'l-Abbas Ahmed el-Fergānî'dir. Halife Mütevekkil zamanında Nil nehrinin taşmasıyla ilgili ölçmelere nezaret eden Fergānî, astronomi konusunda *el-Medḫal ilâ ʿilmi hey'eti'l-eflâk* adlı bir eser yazmıştır. Ancak Abbâsîler devrinde İslâm dünyasının yetiştirdiği en büyük astronom, hiç şüphesiz Bettânî'dir. Ayrıca Bîrûnî, Ömer Hayyâm, Nasîruddin et-Tûsî de meşhur astronomi bilginlerindendir. Astronomi ile bağlantılı olarak gelişmiş bir ilim dalı olan astroloji alanının en meşhur siması ise Ebû Ma'şer el-Belhî'dir. İslâmî anlayışa uygun olmamakla birlikte Abbâsî halifeleri müneccimlere çok önem verir, savaşlara ve mühim işlere onların fikirlerini almadan başlamazlardı. Nitekim Halife Mansûr Bağdat'ın temelini, Müneccim Ebû Sehl b. Nevbaht'tan şehrin uzun yıllar ayakta kalacağına dair bilgi aldıktan sonra atmıştı.

Bîrûnî'nin *Kitâbü't-Tefhîm* adlı el yazması eserinde ay tutulmasını gösteren bir çizim (Tahran Majles Ktp., No. 6565)

Matematik. Fezârî tarafından Arapça'ya tercüme edilen *Sind-Hind* adlı eserin, sayılar sistemiyle ilgili bilgilerin İslâm dünyasına girişinde önemli rol oynadığı kabul edilmektedir. Daha sonra Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî ve Habeş el-Hâsib'in hazırladığı tablolar, sayıların bütün İslâm dünyasına yayılmasına vesile olmuştur. Matematik sahasındaki en seçkin sima hiç şüphesiz Hârizmî'dir. O en eski zîcleri (astronomi tabloları) derleyen bilgin olduğu gibi, aritmetik ve cebirle ilgili *Ḥisâbü'l-cebr ve'l-muḳābele* adlı en eski eserin de müellifidir. İmrân b. Vaddâh, Şihâb b. Kesîr ve Ebû Mansûr el-Bağdâdî de Abbâsîler devrinin başlıca matematikçileri arasında yer alır. Geometri sahasında ise Mansûr zamanında Bağdat Ulucamii'nin planını çizen Haccâc b. Ertât zikredilebilir.

Kimya. Müslümanların ilme olan en büyük katkılarından biri de kimya alanında olmuştur. İslâm kimya ilminin kurucusu Câbir b. Hayyân'dır. Emevîlerden Hâlid b. Yezîd'in öğrencisi olan Câbir, teorik alanda olduğu gibi laboratuvar deneyleriyle de kimya ilmine hizmet etmiştir. Daha sonra gelen kimyacılar onu üstat olarak kabul ederler. Bunların en meşhurları Tuğrâî ve Ebü'l-Kāsım el-Irâkī'dir.

Zooloji ve antropolojinin en önemli temsilcisi, *Kitâbü'l-Ḥayevân* adlı eserin müellifi Câhiz'dir. Eczacılık sahasında ise yahudi Kûhinü'l-Attâr meşhur olup *Şınâʿatü's-şaydale* adlı eserinde bitkilerden nasıl ilâç yapıldığını ve ilaçların hangi dozajda kullanılacağını anlatır.

Tarih. Emevîler devrinde başlayan İslâm tarihçiliği Abbâsîler'in ilk zamanlarında şekillendi. Önce Hz. Peygamber ve sahâbenin hayatlarını tesbit etmek maksadıyla başlayan İslâm tarihçiliği, eskiden beri Araplar'da mevcut olan ensâb ilminin de yardımıyla toplumun bütün unsurlarını kapsadı ve aynı zamanda "ricâl ilmi"nin gelişmesine de yardım etti. İlk devir tarihçileri naklettikleri haberlerin başında genellikle onu nakleden kimselere ait rivayet senedini de verirlerdi. Böylece tarihî olaylara dair haberler, hadisler gibi, sened ve metin kısımları olmak üzere iki ana unsurdan meydana geliyordu. İslâm dünyasındaki ilk büyük tarihçilerden sadece Zührî, Abbâsîler devrinden önce, Süleyman b. Tahran, Mûsâ b. Ukbe, sîret ve tarih ilminin babası sayılan İbn İshak, *Kitâbü'l-Meġāzî*'nin ve daha birçok eserin müellifi olan Vâkıdî gibi büyük tarihçilerin hepsi Abbâsîler'in ilk devirlerinde yaşamışlardır. Bugünkü sîret ve megāzî bilgilerimizin temelini, İbn İshak ile Vâkıdî gibi Abbâsî halifelerinin himaye ettiği âlimlerin eserleri oluşturmaktadır. İbn İshak'ın eserini ele alarak yeniden düzenleyen İbn Hişâm ile Vâkıdî'nin kâtibi İbn Sa'd da bu devrin diğer önemli iki simasıdır. İbn Sa'd'ın *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ*'sı İslâm dünyasında biyografi alanında yazılan ilk önemli eserdir.

İslâm siyasî tarihinin ilk müellifleri, ilk kültür ve ilim tarihçilerinin hepsi Abbâsîler devrinde yaşamış ve İslâm tarihçiliğine yön vermişlerdir. Daha sonraki devirlerde yetişen tarihçiler İslâm'ın ilk üç asrı hakkında verdikleri bilgileri hep bu dönem kaynaklarına borçludurlar. Abbâsîler devrinde yetişen başlıca tarihçiler ve bazı eserleri şöyle sıralanabilir: Medâinî, *Aḫbârü'l-ḫulefâʾ*; Câhiz, *Kitâbü'l-ʿArab ve'l-ʿAcem*; İbn Kuteybe, *el-Maʿârif*; Belâzürî, *Fütûḥu'l-büldân*; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Aḫbâru't-ṭıvâl*; Ya'kūbî, *Târîḫu'l-Yaʿkūbî*; Taberî, *Târîḫu'l-ümem ve'l-mülûk*; Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâʾ*; Mes'ûdî, *Mürûcü'ẕ-ẕeheb*; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*; Bîrûnî, *el-Âs̱ârü'l-bâḳıye ʿani'l-ḳurûni'l-ḫâliye*; Hilâlü's-Sâbi', *Târîḫu'l-vüzerâʾ*; İbnü'l-Kalânisî, *Ẕeylü Târîḫi Dımaşḳ*; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Bağdâd*; Sem'ânî, *Kitâbü'l-Ensâb*; İbnü'l-Cevzî , *el-Muntaẓam fî târîḫi'l-mülûk ve'l-ümem*; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîḫ*; İbnü'l-Kıftî, *İḫbârü'l-ʿulemâʾ bi-aḫbâri'l-ḥükemâʾ*.

Coğrafya. İslâm dünyasında coğrafî eserler ilk defa Arabistan'a dair mâlumat şeklinde ortaya çıkmış, fethedilen ülkeler hakkında verilen bilgilerle zenginleşmiş ve nihayet İran, Hint ve Yunan kaynaklarından yapılan tercümelerle IV-V. (X-XI.) yüzyıllarda en yüksek noktasına ulaşmıştır. Coğrafya ilminin İslâm'da klasik bir şekil alması, VIII-IX. milâdî asırlarda Abbâsî halifelerinin teşvikleriyle (özellikle Halife Me'mûn devrinde [813-833]) gerçekleşen tercüme faaliyetleriyle başlar. Önceleri sadece tercüme faaliyetiyle yetinen İslâm coğrafyacıları, daha sonra bu konudaki metot ve bilgileri oldukça geliştirmişlerdir. İlk coğrafya eserleri, İslâm ülkelerini ve şehirlerini birbirlerine bağlayan önemli yolları öğrenmek ve hac yollarını tesbit etmek gibi birtakım pratik ihtiyaçlardan doğmuştur. Bu maksatla yollar ve ülkeler (el-mesâlik ve'l-memâlik) hakkında muhtelif eserler yazılmıştır. Abbâsîler devrinde yetişen başlıca coğrafyacılar ve eserleri şöyle sıralanabilir: İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*; Mervezî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*; Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*; Serahsî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*; İbnü'l-Fakīh el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Büldân*; İbn Rüste, *el-Aʿlâḳu'n-nefîse*; Ebû Zeyd el-Belhî, *Şuverü'l-eḳālîm*; Hasan b. Ahmed el-Hemedânî, *Şıfatü Cezîreti'l-ʿArab*; İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik*; Kindî, *Resmü'l-maʿmûr fi'l-arż*; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bedʾ ve't-târîḫ*; İbn Havkal, *Kitâbü Şûreti'l-arż*; Ebû Abdullah el-Makdisî, *Aḥsenü't-teḳāsîm*; Yâkūt el-Hamevî, *Muʿcemü'l-büldân*; Zekeriyyâ el-Kazvînî, *Âs̱ârü'l-bilâd ve aḫbârü'l-ʿibâd*.

E. İçtimaî ve İktisadî Hayat.

Abbâsîler'de İslâm toplumu genel olarak **havas** ve **avam** denilen iki tabakadan oluşuyordu. Halifenin yakınları, vezirler, emîrler, kadılar, âlim ve ediplerle kâtipler birinci tabakaya mensuptu. Esnaf ve sanatkârlar, çiftçiler, askerler, köleler ve diğer gruplar da ikinci sınıfı teşkil ediyordu. Çok geniş bir alana yayılmış olan Abbâsî halifeliğinin sınırları içinde başta Araplar, İranlılar ve Türkler olmak üzere muhtelif kavimlere ve çeşitli mezheplere mensup insanlar yaşamaktaydı. Zaman zaman etnik unsurlar arasında çatışmalar çıktığı gibi mezhepler arasında da kavga ve mücadeleler eksik olmazdı. Bu olaylar sırasında pek çok kişi öldürülür, dükkânlar yağmalanır, evler yakılıp yıkılırdı.

Savaş esirlerinden meydana gelen köleler toplumun önemli bir bölümünü teşkil ederdi. Kölelerin çoğu Slav, Rum ve Zencî idi. Mısır, Kuzey Afrika ve Kuzey Arabistan köle ticaretinin en önemli pazarlarıydı. Sosyal sınıflardan biri de yahudi ve hıristiyanlardan oluşan **zimmî***lerdi. Bunlar devletin himayesinde geniş bir din hürriyetiyle rahat bir şekilde yaşıyor ve ibadetlerini yapabiliyorlardı.

Refahın artmasına paralel olarak lüks ve konfor da artmış, muhteşem köşk ve saraylarda eğlence ve mûsiki meclisleri tertip edilmeye başlanmıştı. O devrin meşhur mûsikişinasları arasında İbrâhim el-Mavsılî, Zübeyr b. Dihman, Gane-

vî, İbn Câmî, Zelzel ve Miskîn el-Medenî sayılabilir. Mûsiki sahasında yazılan eserlerin en meşhuru, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *Kitâbü'l-Eğânî*'sidir. Halife, vezir ve diğer devlet adamları saray ve köşklerde, halk ise tek katlı evlerde yaşıyorlardı. Kerpiç, tuğla, kireç ve alçı kullanılarak yapılan evlerin tavanı hurma lifleri ve ağaç dallarıyla örtülürdü. Zenginlerin evleri harem, selâmlık ve hizmetçi odalarından oluşuyordu. Bu evler genellikle bir bahçe içinde yapılır, duvar ve tavanları mozaikler ve renkli resimlerle süslenirdi. Halifelerin sarayları ise geniş köşkler, kubbeler, revaklar ve asma bahçelere sahipti.

Saray çevreleri giyim kuşam konusunda daha çok Sâsânî etkisinde kalmış, böylece İran kıyafeti Abbâsî sarayının resmî kıyafeti olmuştu. Halifeler kıymetli mücevherle süslü bir kuşak, siyah bir külâh giyer ve sarık sararlardı. Valiler ve asilzadeler de halifeyi taklit ederlerdi. Halifeler merasimlerde siyah veya menekşe renginde dizlere kadar uzanan bir hırka giyerlerdi. Yüksek tabakanın günlük kıyafeti geniş kaftan, fistan, gömlek, ferace, ceket ve külâhtan oluşuyordu. Halk ise fistan, gömlek ve uzun ceket giyiyordu. Kadınların elbisesi genellikle geniş bir çarşaftan ve boyundan yırtmaçlı uzun bir gömlekten ibaretti.

Dinî bayramlara büyük önem verilirdi. Halifeler her iki bayramda da bayram namazlarını kıldırır ve yapılan törenlere katılırlardı. Sarayda İran nüfuzu giderek artınca eski İran bayramları Nevrûz, Mihricân ve Râm günleri de törenlerle kutlanmaya başlandı. Halifeler cuma ve bayram namazlarıyla diğer merasimlere hilâfet alayı ile giderlerdi. Halife bu alaylarda siyah bir kuşak bağlar ve üzerine siyah bir kürk alırdı. Başına uzun bir külâh geçirir, elinde de Peygamber'in kılıcını taşırdı.

Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle meydana gelen değişiklikleri İslâm devletinin iktisadî hayatında da görmek mümkündür. Abbâsîler iktisadî hayatın her alanında üretimin ve buna bağlı olarak refahın arttırılması hususunda büyük gayret sarfettiler. İktisadî hayatın temelini ziraat teşkil ediyordu. Devlet gelirlerinin büyük bir kısmı tarıma bağlı olduğu için ilk Abbâsî halifeleri geniş sulama faaliyetlerine giriştiler ve ülkenin muhtelif yerlerinde sulama ve kanal işlerinde uzman kişileri çalıştırdılar. Mu'tasım Sâmerrâ şehri için Çin'den çok sayıda su işleri mühendisi getirtti. Merv'de sadece sulama işleriyle görevli bir divan (dîvânü'l-mâ') vardı ve emrinde binlerce kişi çalışmaktaydı.

Bataklıklar kurutularak tarım alanları genişletildiği gibi ziraat okulları açılarak modern usullerle tarım yapılması, toprak ve bitkinin cinsine göre gübre kullanılması sağlandı. Bitkilerle ilgili çok sayıda eserin tercüme ve telif edilmiş olması da tarıma duyulan ilginin bir göstergesi kabul edilebilir. Kaynaklar, bu tedbirler sayesinde verimin yüksek bir seviyeye ulaştığını kaydetmektedir. Sulanabilen büyük nehir vadilerinde yetiştirilen buğday, arpa ve pirinç ülkenin önemli ürünleri arasında yer alıyordu. Hurma ve zeytin ikinci derecede önemli besin kaynağıydı. Ayrıca her çeşit meyve, sebze ve çiçek yetiştiriliyordu. Buğday ve arpa daha çok Irak, Hûzistan ve Mısır'da, darı Güney Arabistan ve Kirman'da, pirinç Hûzistan, Mâzenderan ve Mısır'da, üzüm Irak, Yemen, Mısır, Belh ve Suriye'de, pamuk Kuzey Afrika ve Mezopotamya'da üretiliyordu. Köylülere geniş mülkiyet hakları tanınmış ve âdil bir vergi sistemi getirilmişti. Vergi, tesbit edilmiş sabit bir miktar yerine elde edilen mahsulden değişik oranlarda alınıyordu.

Ülke zengin maden kaynaklarına sahipti. Halifeler maden ocaklarının işletilmesine büyük önem veriyorlardı. Gümüş doğu eyaletlerinde, bilhassa Hindukuş bölgesinde çıkarılıyordu. Burada 10.000 maden işçisinin çalıştığı kaynaklarda belirtilmektedir. Altın batıdan, bilhassa Sudan'dan getiriliyordu. Fars ve Horasan'da bakır, kurşun ve demir, Beyrut'ta zengin demir cevheri yatakları vardı. Çeşitli yerlerde kıymetli taşlar ve Basra körfezinde çok miktarda inci elde ediliyordu.

Çalıştırılan işçi sayısı ve üretim hacmi bakımından en önemli endüstri kolu, Emevîler zamanında başlayan ve süratle gelişen dokumacılık idi. İç tüketim ve ihracat için her türlü mal üretiliyordu. Elbiselik ve döşemelik kumaşlar, halı, yatak takımları, keten kumaşlar Feyyûm, Dimyat, Tinnis, Dâbık ve İskenderiye gibi önemli merkezlerde dokunuyordu. Fars'ta da Kâzerûn şehri dokuma sanayiinde meşhurdu. Pamuk başlangıçta Hindistan'dan ithal ediliyorken kısa bir süre sonra Doğu İran'da yetiştirilmeye başlandı ve Merv ile Nîsâbur pamuk endüstrisinin önemli merkezleri haline geldi. Pamuk üretimi daha sonra batıda İspanya'ya kadar yayıldı. İpek endüstrisi Cürcân ve Sîstan eyaletlerinde toplanmış, ülkenin her tarafında el sanatları gelişmişti. Hemen her yerde halı dokunmakla birlikte en iyileri Taberistan ve Azerbaycan'dan geliyordu. Bunlardan başka gülsuyu ve ıtriyat sanayii, cam, kâğıt ve sabun sanayii, maden işletme ve silâh atelyeleri ile tuğla ocakları da başlıca endüstri kollarını teşkil ediyordu. Sadece Bağdat'ta 4000 cam ve 30.000 tuğla imalâthanesi vardı. Kiremit ve tuğla endüstrisinin diğer başlıca merkezleri ise Kûfe, Basra, Hîre ve daha sonraları Sâmerrâ idi. Irak cam sanayiinde Abbâsîler'den önce de söz sahibiydi. Fakat Abbâsîler devrinde bu kolda çok büyük gelişme gösterdi. Bağdat'la birlikte Basra, Kādisiyye ve Sâmerrâ bu sahanın önemli merkezleriydi. Bağdat, Basra, Kûfe ve Vâsıt'taki sarraflar yalnız ziynet eşyası üretmekle kalmayıp aynı zamanda çeşitli kadehler, kavanozlar, çiçek vazoları, şamdanlar, eyerler, kınlar ve daha pek çok eşya imal ediyorlardı.

Demir ve çelik sanayii de oldukça ileriydi. Musul'da demir zincirler, bıçaklar, kamalar, Harran'da ise laboratuvar ve rasathaneler için araç gereçler yapılmaktaydı. Dericilikte Bağdat ve Basra öndeydi. Iraklı marangozlar halifelerin saraylarını süsleyen nâdide kutular, sandıklar, divan ve sandalye yapımında şöhret kazanmışlardı. Dokuma sanayiinde perdecilik önemli bir yer tutmaktaydı. Vâsıt, Âmid ve Musul bu endüstri kolunun merkeziydi. Diğer önemli bir endüstri kolu da çadırcılıktı. Basra bu sanayiin merkezi durumundaydı. Endüstri kuruluşlarının bir kısmı devlet, bir kısmı da özel teşebbüsün elinde bulunuyordu. Kâğıdın ilk defa 105 yılında Çin'de imaline başlandığı kabul edilmektedir. Nitekim 105 yılıyla tarihlenen bir kâğıt parçası bulunmuştur. 751'de Çinliler'e karşı Türkler'le müslümanların yaptıkları Talas Savaşı'nda ele geçen Çinli esirler arasında İslâm dünyasında kâğıt yapımını başlatacak ustalar bulunuyordu. Bu esirler 756 yılında Semerkant'ta kâğıt imalâthanesi kurdular. Kısa zamanda kâğıt, papirüs ve parşömenin yerini aldı. 795 yılında Bağdat'ta, daha sonraki yıllarda da Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te kâğıt imalâthaneleri kuruldu. Avrupa kâğıt ihtiyacını müslümanlardan ithal yoluyla karşılıyordu. Avrupa'da kâğıt imaline ancak XIII. yüzyıldan itibaren başlanmıştır.

Kültür ve medeniyet seviyesinin yükselmesi milletler arası ticaretin de gelişmesine sebep oldu. Başlangıçta ticaret yahudi, hıristiyan ve Mecûsî tüccarların elindeyken zamanla müslümanlar da ticaret hayatına atıldılar ve çok geçmeden dünya ticaretinde söz sahibi oldular. Abbâsî halifeleri ticarete gereken önemi vermişler, yol emniyetini sağladıkları gibi kervan yolları üzerinde kuyular ve kervansaraylar yaptırarak ticaretin gelişmesine yardımcı olmuşlardır. Bu sayede kara ve deniz ticareti kısa sürede gelişti. Bağdat, Basra, Sîrâf, Kahire, İskenderiye ve Hicaz yolu üzerindeki Kûfe ile Dımaşk önemli ticarî merkezler haline geldi. Basra, özellikle deniz ticaretinde çok önemli bir yere sahipti. Arap tâcirler genellikle Basra Limanı'ndan yola çıkıyor ve Hindistan şehirlerindeki önemli merkezlere uğruyorlardı. Çin ile deniz ticareti daha çok Çin gemileriyle yapılırdı. Dünya eşya fiyatlarının tesbitinde Bağdat ve İskenderiye borsaları esas alınırdı. Bağdat'ta her şehir için bir pazar yeri ayrılmıştı. Akdeniz kıyısındaki bazı sahil şehirleri de ticarî alanda önem kazanmışlardı. Özellikle Antakya, doğu ile batı arasında önemli bir köprü vazifesi görmekteydi.

Abbâsîler zamanında iç ve dış ticaret çok gelişti. Müslüman tüccarlar Basra, Übülle ve hatta Kızıldeniz ve Aden limanlarından Hindistan, Seylan ve Çin'e ticarî mallar sevkediyorlardı. Hindistan ve Sind'den kâfûr, öd ağacı, karanfil, pamuklu kumaşlar, Serendib'den yakut ve elmas, Bizans'tan kürk, Çin'den öd ağacı, ipek ve misk, Yemen'den ıtriyat, Fars'tan silâh ve ziynet eşyaları satın alan müslüman tâcirler bunların dışında kalay, baharat, fildişi ve diğer bazı lüks eşyalar da ithal ediyorlar; buna karşılık buğday, arpa, pirinç, hurma, meyve, çiçek, şeker, cam, keten, yünlü ve ipekli kumaşlar, gülsuyu, esans, zeytinyağı, tuz, ilâç ve demirden yapılmış aletler ihraç ediyorlardı. Müslümanlar ithal ettikleri malların bir kısmını Akdeniz limanları vasıtasıyla Avrupa'ya sevkediyorlardı. Diğer taraftan Orta Asya'daki tüccarlar nehir yoluyla kuzeye işlenmiş mal götürüp buralardan ham madde ve kürk alıyorlardı. Bugün İskandinavya'da Baltık sahillerinde bulunan bol miktarda İslâmî sikke bu ticaretin yoğunluğunu göstermektedir. Afrika'dan ise altın ve köle satın alınıyordu. Bu ticaretin gelişmesi ve büyük teşebbüslere girişilmesi, bir çeşit bankacılık müessesesinin doğmasına zemin hazırladı. Sarraf, bütün müslüman pazarlarında vazgeçilmez bir unsur olmuştu. IX. yüzyılda sarraflar, sermaye sahibi zengin tüccarlarla dayanışma içine girerek bankacılık hizmetlerini verir hale geldiler. Bunlar bazı tüccarlara belirli bir yüzdeyle para verdikleri gibi, zaman zaman hükümete de borç para veriyorlardı. O dönemde merkezi Bağdat'ta, şubeleri ülkenin diğer şehirlerinde bulunan bu müessese ile çek ve kredi mektupları gibi gelişmiş bir sistemin varlığı bilinmektedir. Bağdat'ta yazılan bir çek Fas'ta ödenebiliyordu. Basra'da tüccarlar paralarını sarraflara vererek onlardan çek (sakk) alıyor ve çarşılarda ödemeleri bu çeklerle yapıyorlardı. Bu sebeple para pek az kullanılıyordu. Faiz haram olduğu için bu işi yapanların çoğu gayri müslimlerden oluşuyordu.

Devletin başlıca gelirleri zekât, haraç, cizye, öşür, fey, ganimetler ve örfî vergilerden ibaretti. Elde edilen gelirler askerî ihtiyaçlara, yol, köprü ve sulama işlerine, halife, vezir ve diğer devlet adamlarının maaşlarına sarfedilirdi. Devlet gelirlerinin büyük meblağlara ulaşmış olması, aynı zamanda halkın yüksek bir refah seviyesine eriştiğini de göstermektedir. Halifeler devlet hazinesini korumak ve bütçeyi denkleştirmek için büyük itina gösterirlerdi. Dîvânü'l-harâc ve Dîvânü beyti'l-mâl devletin mâlî işlerini üzerine alan iki önemli daireydi.

BİBLİYOGRAFYA :

Klasik kaynaklar dışında şu eserlerden faydalanılmıştır:

G. Weil, *Geschichte der Chalifen*, Mannheim 1848-51; A. Müeller, *Der Islam im Morgen und Abendland*, Berlin 1885-87; C. Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiyye Târihi* (trc. Zeki Meğâmız), İstanbul 1329; A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922; M. Şemseddin [Günaltay], *İslâmda Târih ve Müverrihler*, İstanbul 1339-42; G. Le Strange, *Baghdad During the Abbâsid Caliphate*, Oxford 1924; a.mlf., *The Lands of the Eastern Caliphates*, Cambridge 1930; E. de Zambaur, *Manuel de Généalogie et de Chronologie Pour l'Histoire de l'Islam*, Hannover 1927; Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiyye*, İstanbul 1927; A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes I, La Dynastie d'Amorium (820-867)*, Bruxelles 1935; a.e., *II, La Dynastie Macédonienne (867-956)*, Bruxelles 1968; Zaky Mohamed Hassan, *Les Tulunides*, Paris 1937; A. Mieli, *La science Arabe*, Leiden 1938; Gholam Hossein Sadighi, *Les Mouvements Religieux Iranies*, Paris 1938; Abdülaziz ed-Dûrî, *el-ʿAṣrü'l-ʿAbbâsiyyü'l-evvel*, Bağdad 1945; E. E. Herzfeld, *Geschicte der Stadt Samarra*, Hamburg 1948; Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi* (trc. Neşet Çağatay), Ankara 1954; D. Sourdel, *Le Vizirat 'Abbaside*, I-II, Damascus 1959-60; J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman Éléments de bibliographie* (ilâvelerle neşreden Cl. Cahen), Paris 1963; Ignati Krachkovski, *Târîḫu'l-edebi'l-coğrâfî* (trc. Selâhaddin Osman Haşim), I-II, Kahire 1963-65; E. Gabrieli, *Les Arabes* (trc. Marie de Wasmer), Paris 1963; André Miquel, *La Géographie du monde musulmane*, Paris 1967; Robert Mantran, *L'Expansion Musulmane*, Paris 1969; Muhammed el-Hudarî Bey, *Muḥâḍarâtü târîḫi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Devletü'l-ʿAbbâsiyye*, Kahire, ts. (Dârü'l-Fikri'l-Arabî); Faruk Ömer, *The Abbasid Caliphate (750-786)*, Bağdad 1969; a.mlf., *Ṭabîʿatü'd-daʿveti'l-ʿAbbâsiyye*, Beyrut 1970; a.mlf., *el-Ḫilâfetü'l-ʿAbbâsiyye fi'l-aṣri'l-fevḍiyyi'l-ʿaskerî, 247-334/861-946*, Bağdad 1397/1977; M. A. Shaban, *The ʿAbbâsid Revolution*, Cambridge 1970; a.mlf., *Islamic History*, I-II, Cambridge 1976; M. Lombard, *L'Islam dans sa Première Grandeur*, Paris 1971; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976; W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (izah, düzeltme ve ilâvelerle tercüme ve neşreden M. Fuad Köprülü), Ankara 1977; B. Lewis, *Tarihte Araplar* (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1979; Muhammed Manazir Ahsan, *Social Life Under the Abbasids*, London 1979; a.mlf., "A Note on Hunting in the Early ʿAbbasid Period: Some Evidence on Expenditure and Prices", *JESHO*, XIX (1976), s. 101-105; Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi* (trc. Salih Tuğ), I-IV, İstanbul 1980-81; C. E. Bosworth, *İslâm Devletleri Tarihi* (trc. Erdoğan Merçil-Mehmet İpşirli), İstanbul 1980; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *en-Nafaḳât ve idâretühâ fi'd-devleti'l-ʿAbbâsiyye*, Mekke 1406/1986; Olga Pinto, "The Libraries of the Arabs During the Time of the Abbasids" (trc. F. Krenkow), *IC*, III/2 (1929), s. 210-236; Maurice S. Dimand, "Studies in Islamic Ornament", *AI*, III-IV (1937), s. 293-337; M. Rashid Akhtar Nadvi, "Industry and Commerce under the ʿAbbasids", *JPHS*, I/2 (1953), s. 118-126; I/3 (1953), s. 254-262; Mafizullah Kabir, "The Relation of the Buwayhid Amirs with the ʿAbbasid Caliphs", *JPHS*, III/3 (1954), s. 228-243; Dawid Waines, "The Third Century Internal Crisis of the ʿAbbasids", *JESHO*, XX/3 (1977), s. 282-306; Jacob Lassner, "Provincial Administration under the Early ʿAbbâsids: The Ruling Family and the Amṣâr of Iraq", *St. Is.*, L (1979), s. 21-35; Peter von Sivers, "Taxes and Trade in the ʿAbbâsid Thughûr, 750-962/133-351" *JESHO*, XXV/1, s. 71-99; K. V. Zettersteen, "Abbasîler", *İA*, I, 18-22; B. Lewis, "ʿAbbâsids", *EI²* (İng.), I, 15-23; C. E. Bosworth, "ʿAbbasid Caliphate", *EIr.*, I, 89-95.

HAKKI DURSUN YILDIZ

F. Sanat.

İslâm tarihinde önemli değişikliklerin başladığı Abbâsîler devrinde hilâfet merkezinin Şam'dan Bağdat'a geçmesi, yalnız siyasî bakımdan değil, sanat ve kültür bakımından da büyük değişikliklere zemin hazırlamıştır. Şam'da İslâm sanatına tesir eden Geç Helenistik-Bizans sanatının yerini Bağdat'ta Sâsânî sanatı almış, Abbâsîler'e iktidara geçmeleri hususunda yardımcı olan Horasan Türkleri'nden müteşekkil hassa ordusu da İslâm sanatı içinde Türk sanatı etkilerinin başlamasında ilk kademeyi oluşturmuştur. Türkler aracılığıyla Uzak Doğu sanatı da İslâm sanatında kendini hissettirmiştir. Böylece Abbâsî sanatının mimarî planları ve süsleme motifleri bu çeşitli unsurların özümlenmesiyle şekil bulmuş, yeni malzeme ve tekniklerin uygulanması ile de İslâm sanatının kendine has üslûbu ortaya çıkmıştır.

1. Güzel Sanatlar.

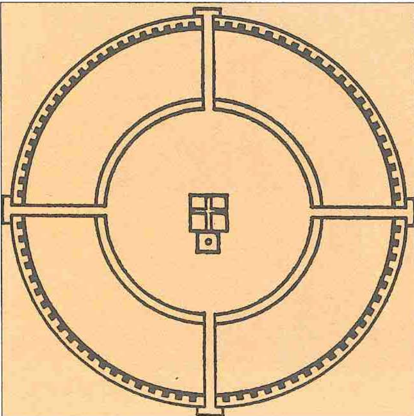
a) Mimarî.

Bağdat. Abbâsî halifeliğinin yükseliş devrinde Mezopotamya'da muhteşem şehirler kurulmuştur. İkinci halife Mansûr'un planını bizzat çizerek kurdurduğu Bağdat şehrinden bugüne, geçmişinin parlak devrini hatırlatan hiçbir şey kalmamıştır. Moğol istilâsı sırasında şehrin tamamen harap olması, sonra da üstüne yeni Bağdat'ın inşa edilmesi, ilk Bağdat şehrini efsane diyarı haline getirmiştir. Kaynaklardan öğrenildiğine göre Bağdat, savunmaya çok elverişli olduğu için Eskiçağ'dan beri Mezopotamya, Anadolu ve İran'da uygulanan dairevî planda kurulmuş ve etrafı çift surla çevrilmiştir. Yuvarlak kulelerle takviye edilen surların tuğladan örüldüğü, şehrin kuvvetle tahkim edilmiş dört büyük kapısının bulunduğu ve bu kapıların yakınında muhafız kıtaları için binalar yapıldığı bilinmektedir. Şehrin ortasında Kubbetülhadrâ adıyla anılan Halife Mansûr'un sarayı ile bitişiğine inşa ettirdiği cami bulunuyordu. Saray, ortadaki kubbeli mekâna açılan tonoz örtülü dört eyvandan meydana gelmişti ve anlaşıldığına göre planı Horasanlı Ebû Müslim'in Merv'deki Dârülimâre'sinin planına benziyordu. Caminin ise bir avlunun üç tarafını kuşatan çift sıra ahşap sütunlu olduğu, mihrabının da istiridye biçimli nişi ve taş süslemeleriyle Emevî devri mihraplarına benzediği rivayet edilmektedir. Bazı kaynaklara göre cami Hârûnürreşîd zamanında 193'te (809) büyütülmüş ve binaya eski caminin benzeri yeni bir kısım ilâve edilmiştir; başka bir kaynağa göre ise Mu'tazıd-Billâh zamanında 280 (893) tarihinde, kıble duvarı yıkılarak yeni yapılan bir kısmın eklenmesiyle büyütülmüştür.

Rakka. Abbâsî devrinde kurulan diğer bir şehir de Rakka'dır. Bağdat gibi tam dairevî planlı olmayıp güney tarafı düz, at nalı biçiminde bir plan gösterir. Kerpiç ve tuğladan yapılan dış sur tamamen yıkılmış, iç surun yuvarlak kulelerle takviye edilmiş bazı kısımları ile Bağdat Kapısı adını taşıyan kapısının bir bölümü bugüne kadar gelmiştir. Kapı tuğladan olup dilimli kemerlerle süslü, sivri kemerli sathî niş dolgulu bir arkad sırası taşımaktadır. Bazı kaynaklar bu kapının, Rakka'yı 180'de (796) merkez haline getiren Hârûnürreşîd'in zamanına ait olduğunu yazmakta iseler de dış ve iç surların Mansûr tarafından yaptırılmış olması ve eski yolun nehir boyunca buradan geçmesi, bu kapının da Mansûr zamanında yapılmış olduğunu düşündürmektedir. Şehrin büyük camii kuzeyde yer almakta ve kalıntılarından kare planlı olduğu, duvarlarının köşelerde ve yanlarda bulunan yuvarlak kulelerle takviye edildiği anlaşılmaktadır. Mihrap duvarına paralel üç nef ile avluyu üç taraftan çevreleyen ikişer neften oluşan ve bugün çok harap durumda bulunan cami, 155'te (772) Halife Mansûr tarafından yaptırılmış ve XIII. yüzyılda Nûreddin Zengî tarafından tamir ettirilmiştir. Rakka'da bulunan ve hangi binaya ait oldukları bilinmeyen bazı alabaster (su mermeri) başlıklar, İslâm sanatındaki yeni üslûp değişikliğini göstermeleri bakımından önemlidir. Bu başlıklardan üç tanesi New York Metropolitan Müzesi'nde, diğerleri Berlin Müzesi ile İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunların bazılarında derin kazınmış akantus yaprağı motifleri, çoğunda ise kırık dallarla birleşmiş çeşitli palmet ve yarım palmet motifleri görülmektedir. Sathî bir kazıma tekniği ile yapılmış olan bu süslemeler, Sâsânî sanatında görülen örnekleri hatırlatmaktadır.

Uhaydir Sarayı (Kasrü'l-Uhaydir). Abbâsîler'in inşa ettirdikleri eski Bağdat ve Rakka şehirlerinde bulunan yapılar hakkındaki bilgilerimiz daha çok edebî ve tarihî kaynaklara dayanmaktadır.

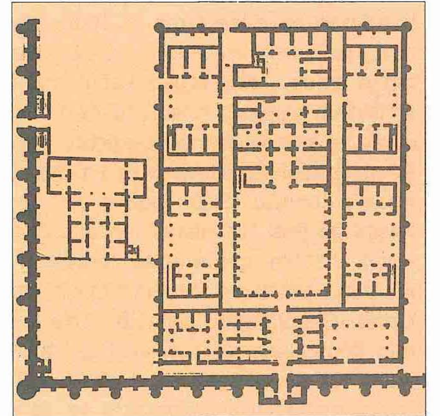
Halife Mansûr'un çizdiği Bağdat planı

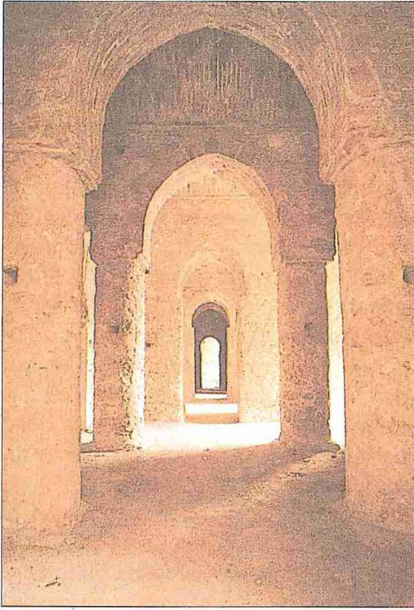

Rakka şehrinin Bağdat Kapısı kalıntıları

Uhaydir Sarayı planı

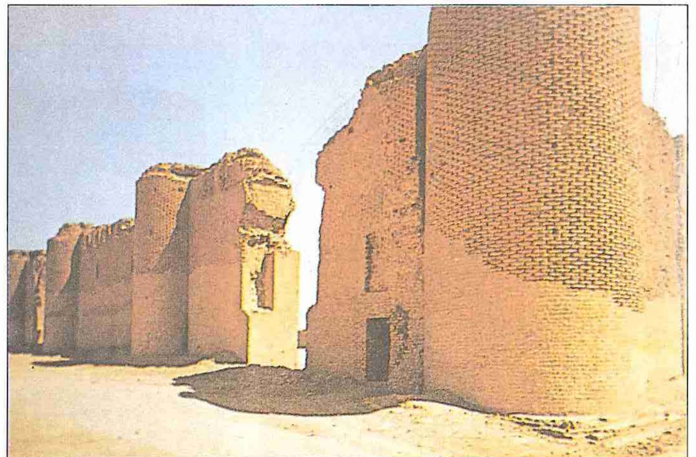
Uhaydir Sarayı'nda bir salon

Fakat ayakta kalabilen yapılar onların muhteşem mimarîlerini tanıtacak durumdadır. Bağdat'ın 120 km. güneybatısında yer alan Uhaydir Sarayı, bu devrin saray mimarîsini tanıtabilecek ilk eserdir. Vâdî-i Ubeyd'de Kerbelâ'nın takriben 48 km. batısında bulunan saray, 19 m. yüksekliğindeki 175 x 169 m. boyutlarında bir surla çevrilidir. Bu surun her kenarının ortasında, kuvvetle tahkim edilmiş mekânlara sahip kapılar ve ayrıca köşelerinde yuvarlak, kenarlarında yarım yuvarlak kuleler bulunmaktadır. Bu büyük surun içinde kuzey duvarına bitişik inşa edilen asıl saray binası yer alır. Sarayın doğu, batı ve güney duvarları da yarım yuvarlak kulelerle takviyeli olup sarayın ana kapısı dış surun kuzey kapısı ile bütünleşmiştir. Saray, Sâsânî saray planlarını hatırlatan bir düzenleme ile, kubbe tonozlu nişlerin çevrelediği büyük bir merasim avlusu, ona açılan kabul merasimlerinin yapıldığı büyük tonozlu esas eyvan ve arkasındaki kubbe örtülü kare salon sıralaması içinde inşa edilmiştir. Arkada tonozlu küçük odalar yer alır. Resmî ve özel törenlerin yapıldığı esas kısım, 3.50 m. genişliğinde tonozlu bir koridorla çevrilerek sarayın diğer kısımlarından ayrılmıştır. Saray, bu orta kısmın doğusunda ve batısında yer alan, önleri avlulu ve revaklı, tonoz örtülü çeşitli mekânlarla gelişmekte ve daha sonraki Abbâsî yapılarında da görülecek olan T şeklinde bir plan ortaya koymaktadır. Giriş kısmının sağında, 24.20 x 15.15 m. boyutlarında ve kuzeyi hariç üç tarafı tek dizi kemerlerle çevrili bir de cami bulunmaktadır. Bu binaların Halife Mansûr'un amcası Îsâ b. Mûsâ tarafından 161 (778) yılında yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir.

Atşan Sarayı (Kasrü'l-Atşân). 25.57 x 24.90 m. ölçülerinde kareye yakın planlı bir yapı olup Uhaydir Sarayı ile Kûfe şehri arasında yer alır. Köşelerinde ve üç kenarının ortasında birer yarım yuvarlak kule ile kuzey tarafında kuvvetle tahkim edilmiş bir kapıya sahip olan yapı bugün çok harap haldedir. Dışarı çıkıntı yapan köşeleri kule şeklinde yuvarlatılmış müstahkem kapısı bir avluya açılmakta, avlunun doğu tarafında tonozlu üç oda ile köşede mutfak olduğu sanılan küçük bir mekân ve güney tarafında da tonozlu büyük bir eyvan bulunmaktadır. Bina ayrıca, bir ucu yarım kubbeyle sonuçlanan tonozlu uzun bir mekâna daha sahiptir. Yapıdaki tuğla süslemeler, kemer şekilleri, sathî niş dolguları ve tonoz örtüleri Uhaydir Sarayı'ndakilere çok benzemektedir. İnşa tarihi bilinmeyen bu yapının da Halife Mansûr'un amcası Îsâ b. Mûsâ tarafından 161 (778) yılında yaptırılmış olduğu sanılmaktadır.

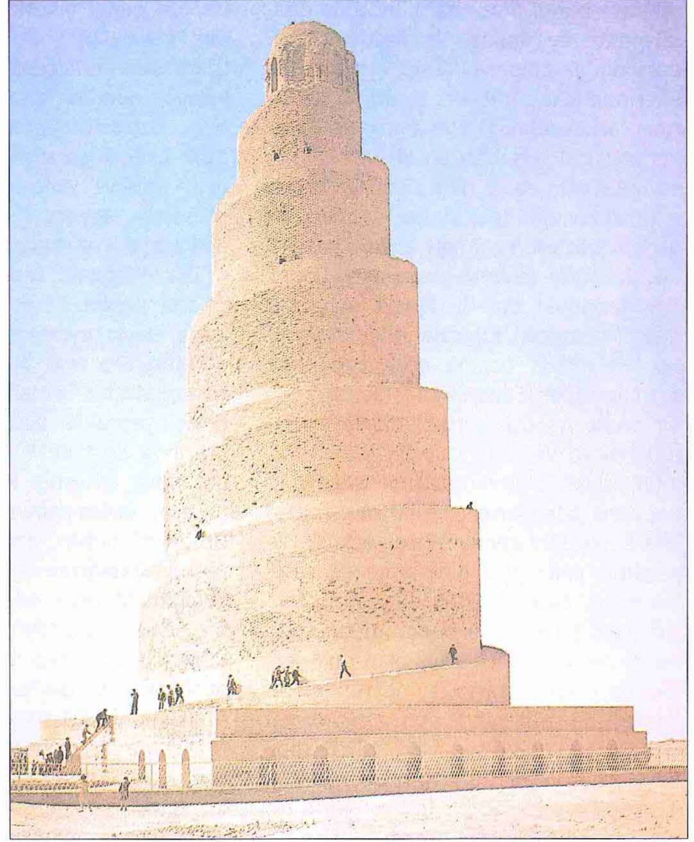
Sâmerrâ. Halife Me'mûn, Bizans'a karşı sefere çıkarken Orta Asya Türkleri'nden bir ordu kurmuş, Halife Mu'tasım ise hassa ordusunu da Türkler'den teşkil etmişti. Daima güvendiği bu askerlerle birlikte oturmak isteyen Mu'tasım, 221'de (836) Dicle'nin sol tarafında, Sâmerrâ adı verilen yeni bir başşehir kurdu ve Bağdat'ı terkederek buraya yerleşti. Bugün harabe halinde olan Sâmerrâ'daki eserler, Abbâsî devri mimarîsinin ihtişamını aksettirmekte ve Abbâsî sanatı hakkında kesin tarihleme imkânı vermektedir. Şehir yetmiş yıl kadar varlığını sürdürmüş ve 883'te halifelerin tekrar Bağdat'a dönmeleri üzerine eski önemini kaybetmiştir. Saraylarının yazlık olarak bir süre daha kullanılmasından sonra kendi haline terkedilen Sâmerrâ, Hülâgû istilâsı sırasında Moğollar tarafından tamamen tahrip edilmiştir.

Sâmerrâ Ulucamii. Bugüne kadar yapılmış camilerin en büyüğü olan Sâmerrâ Ulucamii, 240 x 156 m. boyutlarındadır ve "ziyade"siyle (dış avlu) birlikte yaklaşık 150.000 m^2 bir yer kaplamaktadır. Halife Mütevekkil tarafından 848-852 yılları arasında inşa ettirilmiştir. Caminin duvarları tuğladan örülmüş, köşelerde birer, doğu ve batı kenarlarında on ikişer, kuzey ve güney kenarlarında da sekizer olmak üzere kırk dört kule ile takviye edilmiştir. On altı kapısı, yirmi dördü güney duvarının yukarı kısmında, ikişer tanesi de yan duvarlarda olmak üzere yirmi sekiz penceresi vardır. Mihrap üstünde pencere yoktur ve güney pencerelerinin her biri cami içindeki bir sahna rastlamaktadır. Bunlar dışardan dikdörtgen aydınlık şeklinde olup içerden dikdörtgen bir çerçeve içinde kemer ve sütuncelerle tezyin edilmişlerdir. Yanlarda dört, kuzeyde üç sıra revakın çevrelediği avlu çok büyüktür. Yapılan kazılarla caminin içinde, 2.07 x 2.07 m. boyutlarındaki kaideler üzerinde yükselen 464 adet sekiz köşeli pâye bulunduğu ve 10 m. yükseklikte olmaları gereken bu pâyelerin dörder köşesinde birer mermer sütuncenin yer aldığı tesbit edilmiştir.

Sâmerrâ Ulucamii'nin ihata duvarı

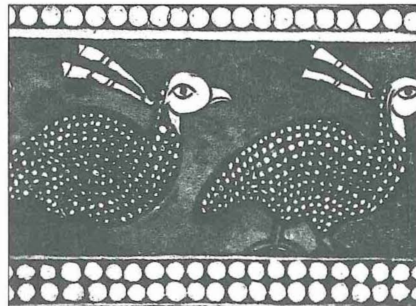
Tavanın, kemerlerin bağlanmadığı bu pâyeler üzerine doğrudan oturduğu anlaşılmaktadır. Üst kısmı yıkılmış olan dikdörtgen biçimindeki 2.59 m. genişlikte ve 1.75 m. derinlikte olan mihrabın sağında ve solunda pembe mermerden çifte sütunce bulunmaktadır. Kazılar sırasında nişin içinde altın mozaik kalıntılarına rastlanmıştır. Yapının **melviye** (spiral, helezon) adı ile tanınan minaresi ayrı bir önem taşımaktadır. Minare, caminin ziyadesi içinde, kuzey duvarının 27.25 m. uzağında ve mihrap mihveri üzerinde yer almaktadır. Her kenarı 33 m. olan 3 m. yüksekliğindeki bir kare kaide üzerinde, spiral biçiminde gittikçe daralarak yükselmekte ve gövde etrafında dolaşan 2.30 m. genişliğindeki müezzin yolu, kaidenin güney kenarının ortasından başlayıp tepeye kadar beş dönüş yapmaktadır. En tepedeki silindirik kısım, sekiz sivri kemerle süslenmiştir. Minarenin biçiminin eski Mezopotamya zigguratlarından alındığı kabul edilmektedir (bk. BABİL KULESİ).

Sâmerrâ Ulucamii'nin melviye diye tanınan ünlü minaresi

Hâkan Sarayı (el-Cevsaku'l-Hâkānî). Sâmerrâ'da, Halife Mu'tasım tarafından ünlü Türk beyi Artuk Ebü'l-Feth b. Hâkan için yaptırılan, fakat çok beğendiği için kendisi tarafından kullanılan Hâkan Sarayı, bu devrin en büyük saraylarından biridir. Dicle nehrinin sol kenarında, vadiden 17 m. kadar yükseklikteki bir düzlükte kurulmuş olan sarayın bugüne en sağlam ulaşabilen kısmı, Bâbü'l-âmme denilen mahaldir. Bu yapı, 11.10 m. yüksekliğinde üç sivri kemerli cephesi olan, birbirine paralel beşik tonozlu üç eyvandan meydana gelmiştir. Halifenin kabul merasimlerinde kullanıldığı bilinen orta eyvan daha geniştir. Bunun sağ ve sol tarafındaki yarım kubbe tonozlu daha küçük eyvanlar muhafızlara ait olup orta eyvanla bağlantılı değildirler ve yalnız arkadaki muhafız askerlerine mahsus mekânlara geçit vazifesi görürler. Orta eyvanın arkasında yer alan 4 m. genişlik ve 7.19 m. yüksekliğindeki bir kapıdan, arka arkaya bir eksen üzerinde sıralanmış altı odaya geçilir. Bunlardan sonra ortası havuzlu bir odaya, ondan sonra da dikdörtgen şeklinde bir merasim avlusuna girilir. Bu avludan ise üç kemerli bir girişten geçerek kubbe örtülü olması gereken kare planlı merasim salonuna varılır. Bu mekâna haçvarî tertiplenmiş üç nefli dört büyük oda açılmakta olup aralarında mermer panolarla süslü küçük odalar ve halifeye mahsus mescid yer almakta, kuzey tarafında halifenin daireleri, güneyinde ise harem daireleri bulunmaktadır. Bunların ötesinde, 180 m. genişlik ve 350 m. boyunda, içinden kanallar geçen büyük bir avlu, ondan sonra ise çevgân oyununa mahsus saha ile yazın sıcağından korunmak için yapılan büyük ve küçük serdâblar (yeraltı odası) yer almaktadır. Küçük serdâbda, renkli stuko (alçı kabartma) ile yapılmış çift hörgüçlü deve kervanı ve bir çeşmeden oluşan duvar süslemeleri dikkat çekmektedir; sarayın diğer odaları da stukolarla kaplanmıştır. Harem duvarlarının üst kısmında ise figürlü freskler bulunmuştur. Bu freskler Abbâsî devri resim sanatı için çok zengin bir kaynak oluşturmaktadır. Sâsânî sanatından gelen inci dizileri arasında hayvan ve kuş figürleri ile Geç Helenistik sanattan gelen bereket boynuzu şeklindeki akantus yaprakları arasında oturmuş insan, kuş ve koşan hayvan figürlü kompozisyonlar, kuvvetli Uygur sanatı etkileri taşır. Özellikle iki

Sâmerrâ'daki Hâkan Sarayı'nın duvarlarında bulunan alçı süslemelerden kuş figürlü iki örnek

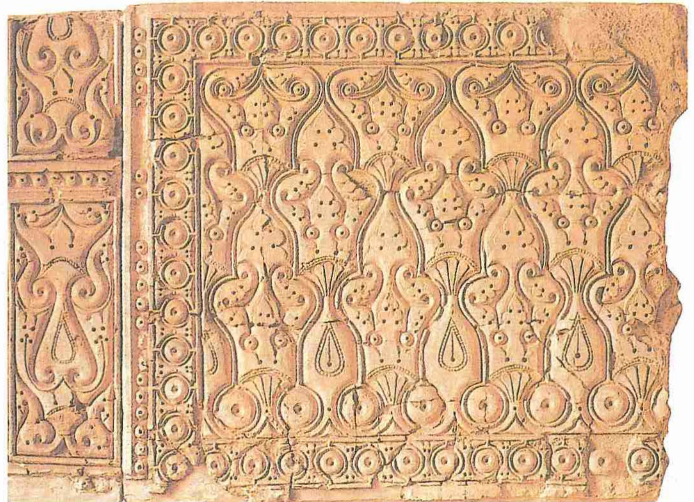

rakkase resmi bunu bâriz biçimde göstermekte ve Abbâsî sanatındaki Türk etkisinin ilk belgesini teşkil etmektedir. Ellerinde içki sürahileri tutan ve başlarının arkasındaki kâseye kıvrak hareketlerle içki boşaltan bu bir çift rakkase figürünün aşağı doğru sarkan saçları, kıvrımlı zülüfleri, dolgun yüzleri, iri badem gözleri, kalın yay biçimli kaşları, küçük ağız ve ince burunları Uygur fresklerindeki tiplerle büyük benzerlik göstermektedir. Elbiselerindeki kıvrımlar, Helenistik üslûba göre çok daha sathîleşmiştir. Sarayın kalıntıları arasında stuko ve fresklerden başka oymalarla, boya ve altın yaldızla süslenmiş, altın yaldızlı çivilerle tutturulmuş ahşap kaplama parçalarına, renkli cam mozaiklere ve dört renkli lüster tekniği ile yapılmış çini levha kırıklarına da rastlanmıştır. Hâkan Sarayı'nda üzeri tasvirli bazı pâyeler de bulunmuştur. Mahiyeti pek anlaşılamamış olan bu eserleri bazı sanat tarihçileri şarap küpü, bazıları da taht salonunun on iki direği olarak tanımlamıştır. Bu sivri dipli pâyelerden birinin üzerinde uzun sakallı, elinde asâsı olan bir insan figürü, bir diğerinde ise sırtında buzağı taşıyan bir figür tasvir edilmiştir. Uygur fresklerinde görülen insan figürlerinin çehre özelliklerini taşıyan ve Uygur sanatına bağlı portre geleneğinin Abbâsî sanatında da sürdürüldüğünü gösteren bu figürlerin üzerinde iyi okunamayan bazı yazılar bulunmakta ve bu yazıların çeşitli lakaplar, figürlerin de Türk beylerinin portreleri olduğu ileri sürülmektedir.

Sâmerrâ'da pek çok ev kalıntısı da bulunmuş ve çok büyük olan bu evlerde elli kadar odanın bulunduğu görülmüştür. Genellikle aynı plana göre yapılan bu evlerde giriş büyük bir avluya açılmakta ve avlunun kenarlarından biri üzerinde T şeklinde bir salon bulunmaktadır. Ortada dik bir eyvan ve iki yanında birer odanın yer aldığı bu mekân grupları diğer avlularda da tekrarlanmakta ve avluların öteki kenarlarında da daha küçük odalar sıralanmaktadır. Evler tek katlı olup hepsinde hamam ve kanalizasyon tertibatı ile serdâblar bulunmaktadır.

Sâmerrâ yapıları zengin stukolarla süslenmiştir. Daha sonraki devirlerin süsleme sanatında etkili olduğu görülen bu stukoların teknik ve üslûp özellikleri, İslâm süsleme sanatında ayrı bir yer tutmaktadır. Mezopotamya'da ve İran'da genel olarak Sâsânîler tarafından kullanılan stuko süsleme tekniği, İslâm sanatında çeşitli yabancı etkilerin kolayca kendini kabul ettirdiği bu devirde, özellikle Sâmerrâ yapılarında değişik üslûplar ortaya koymuştur. Buradaki kazıları yönetmiş olan Herzfeld, somuttan soyuta giden bir gelişmeyi dikkate alarak bu değişik üslûpları üç gruba ayırmıştır. Zeminin kalabalık motiflerle doldurulduğu A üslûbu stukolarda derin oyulmuş asma yaprakları görülür. Beş veya üç dilimli asma yapraklarında bir değişiklik meydana getirilerek yapraklar üzerine dairevî çizgiler arasında dört delik işlenmiş ve yaprağın sapla birleştiği kısımda yer alması gereken üzüm salkımları yapılmamıştır. Örnekler bütün stilize görünüşlerine rağmen tabiattan tamamen uzaklaşmış değildir. Motifler, içleri Sâsânîler'in inci dizileriyle doldurulmuş kare ve sekizgen gibi geometrik çerçeveler içine alınmıştır. B üslûbunda motifler tabii özelliklerini kaybetmiş olup sap ve yapraklar görülmez; bazı Uzak Doğu'ya has sembolik motiflere de rastlanır. Motifler kare ve sekizgen çerçeveler içine alınmış ve koyu gölgeli zemin derin kesimle oyulmuştur. C üslûbunda ise teknik değişmiş, derin kesim yerine motifler eğri kesimle meydana getirilmiştir. Eğri kesim tekniği, Türkler'in koşum takımlarında görülen bir teknik olup İslâm sanatına Türkler'le girmiştir. Bu üslûpta duvarlar, motiflerle hiç boş yer kalmayacak şekilde kaplanmıştır. Örnekler tahta kalıplar kullanmak suretiyle yapılmış ve böylece büyük sahaların süratle süslenmesi mümkün olmuştur. Sâmerrâ stukolarının etkisi Kahire'de Tolunoğlu Camii ile İran'da Nain Camii'nin süslemelerinde görülmektedir.

Ca'feriyye Şehri ve Ebû Dülef Camii. Sâmerrâ Camii'nin yapılmasından birkaç yıl sonra Halife Mütevekkil, Sâmerrâ'nın kuzeyinde kendine yeni bir şehir kurmaya karar verdi ve 859'da başlayan çalışmalar 861 yılının başlarında sona ererek Ca'feriyye adı verilen yeni şehre taşınıldı. Etrafı kuleli duvarlarla çevrilmiş olan ve geniş bir sahayı kaplayan Ca'feriyye Sarayı'nın kalıntılarında henüz kazı yapılmamıştır. Kaynaklara göre Halife Mütevekkil, Ca'feriyye Sarayı'nda dokuz ay üç gün yaşamış ve burada öldürülmüştür. Aynı yılın sonlarında yerine geçen Müntasır, derhal Sâmerrâ'ya geri dönmüş ve Ca'feriyye'yi yıktırıp işe yarar yapı malzemesini Sâmerrâ'ya taşıttırmıştır. Ebû Dülef Camii adını taşıyan Ca'feriyye'deki caminin iç kısmı Sâmerrâ Camii'ne göre daha iyi korunmuş, kerpiçten yapılmış olan dış duvarların ise sadece kuzey kenarda birkaç metrelik küçük bir parçası kalmıştır. Cami kuzeyden güneye 213 m., doğudan batıya 135 m. uzunluğunda olup büyük avlusu revaklarla çevrilidir. Camide mihrap duvarına dik beş kemerli, ortadaki daha geniş on yedi nef bulunmakta ve kemerlerin, bazıları hâlâ ayakta duran 8 m. yüksekliğindeki kalın pâyelere oturup düz çatıyı taşıdıkları anlaşılmaktadır. Bu dikine nefler kıble duvarında T biçimi pâyelerle son bulmakta ve on yedi pâye ile bölünen iki nef de orta nefle büyük bir T şekli meydana getirmektedir. Harimin doğu ve batı tarafından ikişer nef avlunun kuzey duvarına kadar uzanmaktadır. Kuzeyde bulunan revaklar üç sıralıdır

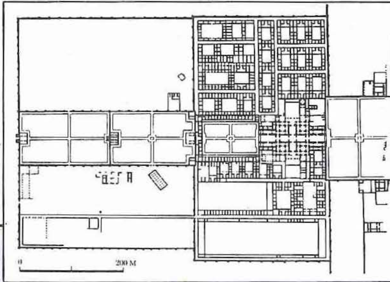

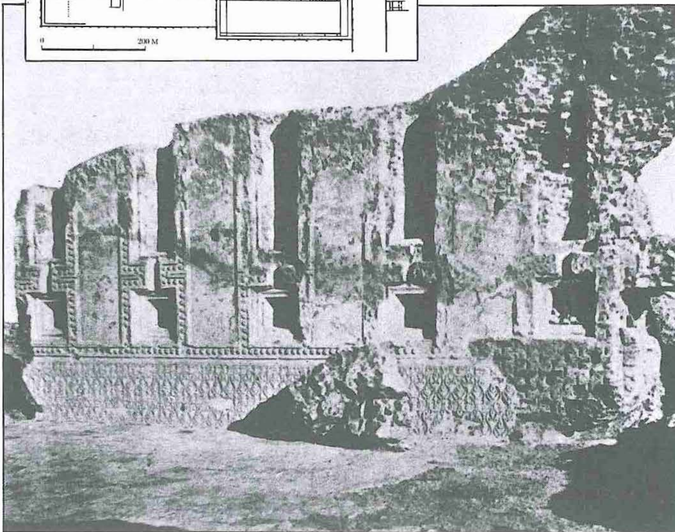
Sâmerrâ evlerinin alçı kabartma süslemelerinden bir örnek

ve pâyeleri tuğladan örülmüştür. İhata duvarında, köşelerde birer, doğu ve batı kenarlarında on birer, kuzeyde sekiz, güneyde tahminen altı olmak üzere toplam kırk kadar yuvarlak kule yer almaktadır. Caminin doğu ve batı yanlarında, doğrudan revak kemerlerine açılan altı, kuzeyinde ise üç kapısı bulunmaktadır. Caminin "ziyade"lerinin de olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Kuzey ziyadede, caminin duvarına 9.60 m. mesafede ve mihrap ekseni üzerinde yer alan minare, Sâmerrâ Camii'nin melviyesine benzemektedir. Bir kare kaide üzerine oturan çok harap durumdaki minare, gittikçe incelerek yükselmekte ve görünüşe göre spiral müezzin yolu üç dönüş yapmaktadır.

Belkuvârâ Sarayı (Kasru Belkuvârâ). Sâmerrâ'nın 6 km. güneyinde bulunan diğer bir büyük Abbâsî sarayı da Belkuvârâ Sarayı'dır. Yapımına Halife Mütevekkil zamanında başlanan ve içindeki bir kitâbeden oğlu zamanında tamamlandığı anlaşılan sarayın inşa tarihi 240-245 (854-859) olarak kabul edilmektedir. Saray, kenar uzunluğu 1250 m. olan kare planında, köşe ve kenarları kulelerle takviye edilmiş bir duvarla çevrilidir. Güney tarafı Dicle'ye bakan duvarın üç kapısı bulunmaktadır. Dış duvarın kapılarından birbirine dik gelen yollar, sarayın kuzeydoğu duvarındaki tek kapısına varır. Enine dikdörtgen planlı olan saray içerden üç paralel kısma bölünmüştür. Orta kısım esas merasim kısmıdır. Bu kısım, birbiri ardına sıralanmış olan âbidevî bir kapı ile merasim avlusu, büyük eyvan ve haçvarî planlı taht odasını ihtiva etmektedir. Taht odası üçüncü bir avluyla oda ve salonlara açılmakta, böylece mekânlar nehre kadar uzanmaktadır. Kalıntılardan, odaların alçı kabartmalar, renkli freskler, altın yaldız ve çeşitli renkte mozaiklerle süslü oldukları anlaşılmaktadır. Sarayın, ortasında havuz bulunan bir de büyük bahçesi vardır.

Kasrü'l-Âşık. el-Cezîre yaylasında Dicle nehrinin batı tarafına kurulmuş bir saray olan Kasrü'l-Âşık'ın 878-882 yılları arasında yapıldığı sanılmaktadır. Halife Mu'tez zamanında Ali b. Yahyâ b. Ebû Mansûr adlı bir mimar tarafından, nehirden 20 m. kadar yükseklikte kısmen tabii kayalar, kısmen de tonozlu temeller üzerine kurulmuştur. Bugün harabe halinde olan yapı, kuzeyden güneye 139 m., doğudan batıya 93 m. uzunluğunda duvarlarla çevrili bir dikdörtgen şeklindedir. Dört köşesi ile güney kenarında dört, batı ve doğu kenarlarında altışar, kuzey kenarında da iki kulesi olduğu anlaşılmaktadır. Kuvvetle tahkim edilmiş olan âbidevî giriş kapısı, kuzey duvarının ortasında yer almaktadır. Taşlaştırılmış kil ve kuvars kumu karışımı ile tuğladan inşa edilen saray, orta eksen üzerinde arka arkaya sıralanmış büyük merasim salonu, taht odası ve T biçimi avluların etrafına yerleştirilmiş küçük odalardan meydana gelmiştir.

Belkuvârâ Sarayı'nın planı ve kalıntıları

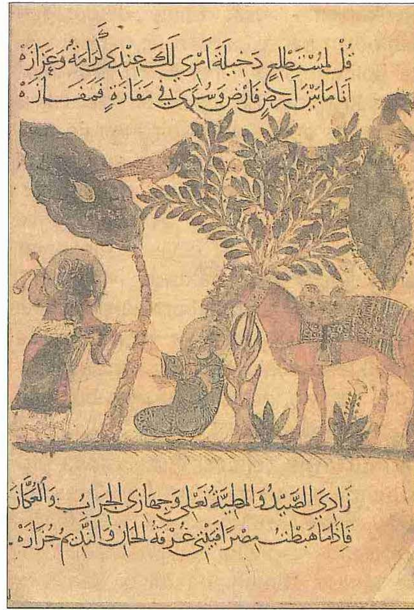
Kubbetü's-Süleybiyye. İslâm sanatında bilinen ilk türbe Kubbetü's-Süleybiyye'dir. Dicle nehrinin batısında, Kasrü'l-Âşık'ın güneyindeki bir tepe üzerine inşa edilmiştir. Sekizgen bir yapı olup halen çok harap durumdadır. Mevcut dört kapı kalıntısından, her duvarda bir tane olmak üzere sekiz kapısı bulunduğu anlaşılan binanın içinde, 2.62 m. genişliğinde bir dehlizle dış duvarlardan ayrılan yine sekizgen planlı bir iç yapı yer almaktadır. Kubbe örtülü olduğunu belli eden bu sekizgen iç yapının ortası kare biçimindedir ve sekizgene geçiş tromplarla sağlanmıştır; dehlize açılan haçvarî sıralanmış dört kapısı vardır. Bütün yapı, Kasrü'l-Âşık'ta da kullanılmış olan taşlaştırılmış kil ve kuvars karışımı tuğlalardan inşa edilmiştir. Kaynaklardan, Halife Müstansır'ın 862'deki ölümü üzerine, Yunan asıllı annesinin Kasrü's-Savâmi' yakınında onun için bir türbe inşa ettirdiği, böylece mezarı bilinen ilk Abbâsî halifesinin Müstansır olduğu ve daha sonra Mu'tez ile Mühtedî'nin de aynı yere gömüldükleri öğrenilmektedir. Burada kazı yapan Herzfeld, üç müslüman mezarı bulmuş ve bu bilgilerin ışığı altında Kubbetü's-Süleybiyye'nin Müstansır için yapılan türbe olduğunu ortaya çıkarmıştır. Yapı sadece bugün mevcut en eski müslüman türbesi olarak değil, İslâm mimarîsinin ilk türbesi olarak da büyük önem taşımaktadır.

b) Minyatür, Hat ve Tezhip.

İslâm sanatında ilk minyatürlü yazmalar XI. yüzyılın sonuna tarihlenir. Bununla beraber, Mısır'da Feyyûm ve Fustat'ta bulunan, parşömen üzerine yapılmış bazı resimler, daha eski tarihlerde de bir minyatür sanatının var olduğunu ortaya koymaktadır. Büyük bir kısmı Viyana'da Arşidük Rainer Koleksiyonu'nda mevcut olan bu resimlerin benzerleri, H. P. Kraus ve Keir koleksiyonları ile New York Metropolitan Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunlar basit çizgilerle yapılmış insan, hayvan ve bitki tasvirleridir. Fâtımî devrine tarihlenen bu eserlerde Abbâsî tasvir sanatının etkisi görülmektedir. Bir yazmaya ait olduğu anlaşılan Fustat'ta bulunmuş tam sayfa bir minyatürde, kalın tezhipli bordürle çerçevelenmiş bir şehzade figürü tasvir edilmiştir. Yazılı kaynaklar, daha Tolunoğulları zamanında Mısır'da tasvir sanatının var olduğunu belirtmekte ve bundan, Abbâsî sanatı etkisinin Mısır'a o dönemde girdiği anlaşılmaktadır.

Kelile ve Dimne'den bir sayfa (Paris Bibl.Nationale A. 3467, vr. 30)

Harîrî'nin *Makāmât*'ından bir sayfa (Süleymaniye Ktp. Esat Efendi, 2916, 97b.)

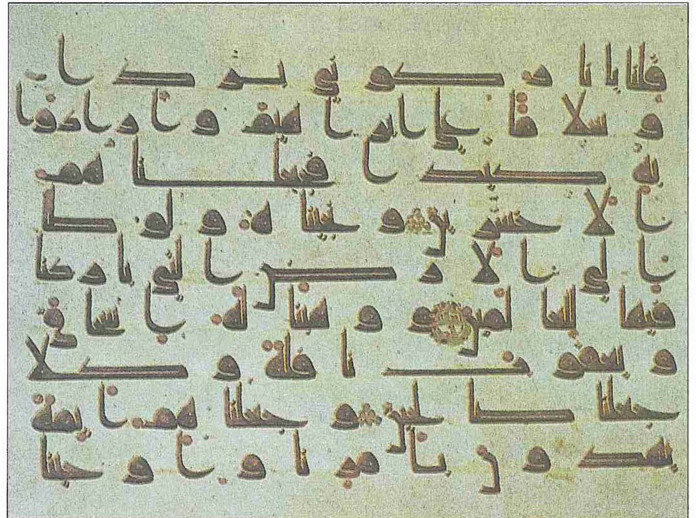
IX. yüzyılda Halife Me'mûn'un emriyle bilim ve fen konulu bazı Antik dönem eserlerinin ilk defa Arapça'ya çevrilmeleri sırasında, konuları açıklayan resimler de aynen kopya edilmiş ve böylece Antik tasvir sanatı da İslâm sanatına girmiştir. Fakat bu döneme ait herhangi bir yazma bugüne ulaşmamıştır. Ele geçmiş olan en eski minyatürlü yazmalar, XI. yüzyılın sonlarına ait Abdurrahman es-Sûfî'nin *Kitâbü Ṣuveri'l-kevâkibi'ṣ-ṣâbite*'si ile *Kitâbü'l-Ḥaşâʾiş* (Dioskorides'in *Materia Medica*'sı) adlı eserdir. Bu ilk minyatürlerde çizgici bir üslûp hâkimdir. Uygur resim sanatının etkisi yanında, Bizans resim sanatında görülen Geç Antik gelenek de belirgin biçimde etkisini hissettirmektedir. Galenus'un *Kitâb-ı Tiryâḳ*'ı XII. yüzyıla tarihlenen en eski yazmalardandır. XIII. yüzyılda ilmî konulu eserlerde bir artma görülmekte olup bu yüzyıla ait minyatürlerin en önemlileri Cezerî'nin *Kitâb fî maʿrifeti'l-ḥiyeli'l-hendesiyye* adlı kitabında bulunmaktadır. Edebî konuları işleyen minyatürlü eserler ise XIII. yüzyılda görülmeye başlamıştır. Bunların en önemlisi, minyatürleriyle Emevî ve Abbâsî sarayları hakkında bilgi veren *Kitâbü'l-Eğānî*'dir. Bidbay'ın *Kelile ve Dimne*'si ile Harîrî'nin *Makāmât*'ı da minyatürlü yazmaların en önemlilerindendir; bu yazmaların minyatürlerinde artık Selçuklu tasvir sanatının kalıplaşmış üslûbunun hâkim olduğu görülmektedir.

Abbâsîler devrinde kûfî ve nesih yazılar kullanılmıştır. Bilhassa köşeli karakteri ile kûfî yazı tercih edilen tip olmuştur; harfler dikeyde kısa, yatayda uzatılmış ve yuvarlatılmış olarak yazılmıştır. Bu devre ait mushaflar, IX. ve X. yüzyıllarda parşömen üzerine mavi, eflâtun, kırmızı, siyah mürekkep ve altın yaldızla istinsah edilmiştir. Tezhipler metin boyunca yatay uzanan dikdörtgen bir çerçeve içine alınarak palmetli kıvrık dal ve örgü motifleriyle süslenmekte, uçlarından da stilize birer ağaç veya kanat şeklinde palmetler çıkmaktadır.

2. El Sanatları.

Abbâsî döneminin çeşitli el sanatları bu devrin karakterini ortaya koyacak niteliktedir. Orta Asya Türk sanatı ile Sâsânî sanatı bu alanda da etkili olmuş, ancak eserler İslâmî görüş içinde biçimlendirilerek Abbâsî devrinin kendine has üslûbu ortaya konulmuştur. Bu devirden kalan bu tür eserler çok olmamakla beraber, gene de el sanatlarının hemen her kolunda ürün verildiğini ortaya koymaktadır.

Çini ve Seramik. İslâm seramik sanatının bir buluşu olan lüster tekniği ilk defa Abbâsîler devrinde kullanılmıştır. Çinilere ve pişmiş toprak kaplara madenî bir parıltı veren bu teknik, seramik kaplarda altın ve gümüş kapların görünümünü sağlayabilmek için bulunmuş bir tekniktir. Sır üstüne içinde maden oksitleri bulunan bir cilâ (lüster) sürülmekte ve kap ikinci defa daha az hararetli, dumanlı bir fırında tekrar pişirilmektedir. Böylece cilânın içindeki maden eriyiği, sır üzerinde madenî parıltı veren bir kaplama oluşturmaktadır. Sâmerrâ'daki kazılar sırasında, başta kırmızı olmak üzere dört renkli cilâ kullanıldığını gösteren çini parçaları bulunmuştur ve Berlin Müzesi'nde, ortasında bir horoz figürü olan bazı lüsterli çiniler muhafaza edilmektedir. Kuzey Afrika'da Kayrevan Seydi Ukbe Camii'nin

Abbâsîler devrinde kûfî hat ile yazılmış cüzden bir sayfa (Türk-İslâm Eserleri Müzesi Ktp. Env. no. 556)

Kuş tasvirli sırlı tabak

Polikrom sırlı tabak

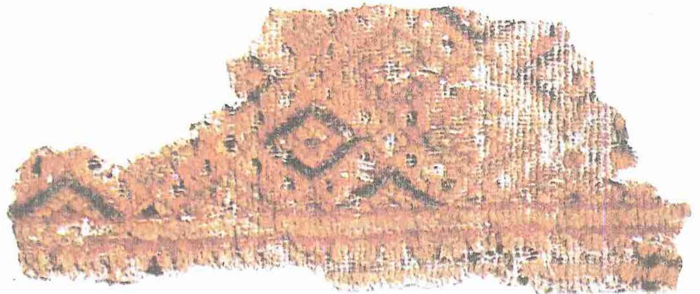
Kûfî kabartmalı sırlı tabak

mihrap duvarında bu teknikle yapılmış çiniler kullanılmış olup bunların Ağlebîler zamanında Bağdat'a ısmarlandığı bilinmektedir. Günlük ihtiyaçlar için kullanılan seramik kaplar üzerinde de lüster tekniğinin uygulandığını gösteren tabak ve vazolar bulunmuştur. Kapların kenarında dairevî dilimler ve Sâmerrâ seramiği için tipik olan benek biçiminde dolgular, stilize edilmiş bitki, hayvan ve özellikle insan figürleri görülür. Çok defa kabın şekline uydurulmuş olan figürlerde karikatürü andıran aşırı bir soyutlama dikkati çekmektedir. Bunlardan başka sırlı ve kabartma süslemeli tek renk kaplar, kazıma teknikli (sgrafito), sır üstüne mavi ve yeşil boyalı kaplar da bulunmuştur.

Cam, Ahşap, Maden, Halı ve Dokuma. Sâmerrâ'daki buluntular arasında, renkli ve renksiz süslemeli cam parçalarıyla kaya kristalinden kesilmiş, Sâmerrâ'ya has süslemelere sahip eğri kesimli kap parçaları bulunmuştur. Seramikte kullanılan lüster tekniği, yine Abbâsîler devrinde ilk defa Mısır'da cam üstüne de uygulanmıştır. İlkçağda tatbik edilen ve "binbir çiçek" denilen çok renkli bir tekniğin Abbâsîler devrinde kullanılmış olduğu anlaşılmış, ayrıca sedef parçaları ile yapılan kaplamalar da bulunmuştur.

Abbâsî devri ahşap işçiliğinin en önemli örneğini Kayrevan Seydi Ukbe Camii'nin muhteşem minberi temsil eder. Ağlebî emîri tarafından Bağdat'tan getirtilen minber dikdörtgen panolardan meydana gelmiştir. Her panonun içine bazılarında geometrik örgülerle, bazılarında ise stilize bitki motifleri ve üzüm salkımlarıyla dolgu yapılmıştır. Panolardan birinde görülen bir hayat ağacının ucundaki kıvrık iki yaprak, Abbâsî üslûbunda stilize edilmiş Sâsânî çifte kanat motifini hatırlatmaktadır. Abbâsî üslûbu, özellikle asma kıvrımları ve kozalak şeklini almış olan üzüm salkımlarının stilizasyonunda görülür. Bu minberin Hârûnürreşîd zamanında (786-809) yapıldığı sanılmaktadır. Bağdat'ın kuzeyinde Tekrit'te ve Mısır'da yine aynı döneme ait çeşitli ahşap eserler bulunmuştur. Bunların bazılarında çam kozalağı şeklinde üzüm salkımları ve dalları kıvrık palmete benzeyen asma yaprakları görülür. Bir kısım ahşap süslemelerde ise derin kesim yerine eğri kesim tekniği ile yapılan, tamamen stilize edilerek soyutlaştırılmış bitki motifleri bulunmaktadır. Bazı parçaların kırmızı ve mavi gibi canlı renklerle boyandığı da görülmektedir. İstanbul'da Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde Sâmerrâ'dan getirilmiş böyle bir ahşap süsleme parçası muhafaza edilmektedir.

İslâmiyet'in yayılmasından önce Sâsânîler'in hüküm sürdüğü İran ve Irak'ın kuzey ve kuzeydoğu bölgelerinde çok gelişmiş bir maden sanatı bulunuyordu. Bu bölgeler ve sanat açısından etkili oldukları çevre bölgeler, müslümanların hâkimiyetinden sonra da eski maden sanatını aynı üslûp ve tekniklerle devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla, üzerinde kitâbe bulunmayan madenî eserlerin Erken İslâmî Devir'e mi (Emevî-Abbâsî), yoksa Sâsânî devrine mi ait olduğu tam olarak tesbit edilememektedir. Erken İslâm madenî eserleri içinde, kesinlikle Abbâsî devrine mal edilebilecek olanlar, üzerinde halife adlarının yer aldığı bir grup altın ve gümüş madalyondur. Bugün çeşitli müze ve özel koleksiyonlarda bulunan bu madalyonların ön yüzlerinde genellikle bir hükümdar portresi veya alçak bir tahta bağdaş kurmuş, bir elini beline dayayıp diğeriyle bir kadeh tutan sakalsız, yuvarlak yüzlü, uzun saçlı bir hükümdar tasviri gibi Orta Asya Türk kökenli motifler; arka yüzlerinde ise genellikle bağdaş kurup tambura ailesinden telli bir saz çalan müzisyen figürü, yahut kolunda avcı kuş bulunan atlı figürü gibi yine Orta Asya Türk kökenli motifler yer al-

Abbâsîler döneminden günümüze intikal eden bir halı parçası

maktadır. Bu madalyonlar kitâbeli olmaları sebebiyle birer tarihî belge değeri taşımaktadır.

İklim şartlarının gerektirdiği bir buluş olan düğümlü halı tekniğini muhtemelen ilk kullanan ve geliştirenler, Orta Asya bozkırlarında yaşayan Türkler'dir. İlk halı örneklerinin Türkler'in yaşadığı bölgelerde bulunması bunun en kuvvetli delilidir. VIII. yüzyıldan itibaren Abbâsîler döneminde batıya gelen Türkler, o zamana kadar düğümlü halı tekniğini bilmeyen İslâm âlemine halıcılığı tanıtmışlardır. Mısır'da Fustat'ta ele geçen küçük halı parçalarının bir kısmı Abbâsî dönemine mal edilir. Kahire İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan kûfî kitâbeli iki parçadan biri tarihsiz, diğeri 202 (817-18) tarihlidir; ayrıca bir parça da Washington Tekstil Müzesi'nde bulunmaktadır. Yine Fustat'ta bulunup bugün İsveç müzelerinde muhafaza edilen parçalar da Abbâsî halısı olarak kabul edilmektedir. Bunlar, daha önce Doğu Türkistan'da bulunan halılar gibi tek atkı iplikleri üzerine dokunmuş halılardır. Mısır'da bulunmuş bazı halıların desenleri Sâsânî kumaşlarını hatırlatır; fakat baklava gibi geometrik desenli olanların Orta Asya'daki örneklerle benzerliği açıktır. Fustat'ta bulunan parçaların Mısır'da mı dokundukları, yoksa Irak'tan mı getirildikleri kesinlikle belirlenememiştir.

Sâmerrâ'da ele geçen IX. yüzyıla ait bir keten tırâz parçası üzerinde kırmızı ipekle işlenmiş bir kitâbe bulunmakta ve bu kitâbede Tinnis şehrinin adına rastlanmaktadır. Dârüttırâz denilen tekstil imalâthanelerinde dokuma ve işleme olarak yapılan tırâz bantlarının, bir unvan işareti olarak elbiselerin yenlerine dikildiği bilinmektedir. En eski tırâz parçası, üzerinde Halife Hârûnürreşîd ile yapan usta Mervân'ın adı bulunan Berlin Müzesi'ndeki bir parçadır. Tırâz şeritlerinde kûfî yazının çeşitli şekilleri kullanılmıştır. Pek az parçada tarih ve yapım yeri bulunmakta, figürlü dokumalarda kopt sanatının etkisi görülmektedir. Keten ve yün kumaşlarda süslemeler ipekle yapılmıştır. New York Metropolitan Müzesi'nde bulunan bir dokuma parçası kırmızı ipekle işlenmiş olup üzerinde 282 (895) tarihi ile Halife Mu'tazıd'ın adı okunmaktadır. Halife Mutî'-Lillâh'ın adını taşıyan ve yazısı siyah olan bir parça ise altın ipliklerle zenginleştirilmiştir. Ayrıca IX. yüzyıla ait kûfî yazılı ve hayvan figürlü bazı ipek kumaş parçaları da Londra'daki Victoria ve Albert Müzesi'nde bulunmaktadır. Bunlardan başka, keten dokumalar üzerine yazı ve süslemelerin baskı tekniğinde boya ve yaldızla yapıldığını gösteren bazı parçalar da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

G. Lowthian Bell, *The Palace and Mosque of Ukheidir*, Oxford 1913; E. Kühnel, *Miniaturmalerei im Islamischen Orient*, Berlin 1922; C. L. Lamm, *Das Glas von Samarra. Die Ausgrabungen von Samarra IV*, Berlin 1928; a.mlf., "The Marby Rug and Some Fragments of Carpets Found in Egypt", *Svenska Orientsallskarpets Årsbok* (1937), Stockholm 1937, s. 51-130; A. C. Creswell, *Early Muslim Architecture II. Early Abbasids, Umayyads of Cordova, Aghlebids, Tulunids and Samanids*, Oxford 1950, s. 751-905; M. S. Dimand, *A Handbook of Muhammadan Art*, New York 1958; a.mlf., "Studies in Islamic Ornament I. Some Aspects of Omaiyad and Early ʿAbbāsid Ornament", *AI*, III-IV (1937), s. 293-337; D. T. Rice, *Islamic Painting. A Survey*, Edinburg 1971; E. Grube, *Islamic Paintings from the 11th to the 18th Century. The Collection of H. P. Kraus, New York*, New York 1972; a.mlf., *Islamic Pottery of Eight to the Fifteenth Century in the Keir Collection*, London 1976; Oktay Aslanapa-Yusuf Durul, *Selçuklu Halıları*, İstanbul 1973; L. W. Robinson a.o., *Islamic Painting and the Arts of the Book*. London 1976; Güner İnal, *Başlangıcından XIV. Yüzyıla Kadar Türk-İslâm Tasvir Sanatı*, Ankara 1978; Ülker Erginsoy, *İslâm Maden Sanatının Gelişmesi*, İstanbul 1978; E. Esin, "The Turk al-ʿağam of Sāmarrā and the paintings attributable to them in the Ğawsaq al-Ḫāqānī", *KO*, IX, 1/2 (1975), s. 47-89; D. S. Rice, "Deacon or Drink: Some Paintings from Samarra Re-examined", *Arabica*, sy. 5, Leiden 1985, s. 15-33.

 Şerare Yetkin

ABBÂSİYYE

(العباسية)

Bazı tarihî yerlerin adı.

1. Kuzey Afrika'da bu adla anılan şehirlerden biri, Ağlebîler'in kurucusu İbrâhim b. Ağleb tarafından Kayrevan'ın 5,5 km. güneydoğusunda, Abbâsîler adına 184 (800) yılında kuruldu. Burası Kasrülagālibe ve Kasrülkadîm isimleriyle de bilinmektedir. Etrafı surlarla çevrili olan şehrin beş kapısı bulunuyordu. Merkezinde askerî birliklerin teftiş edildiği geniş bir meydan ve meydanın yakınında elçi kabulü için yapılan Rusâfe Sarayı vardı. Bir darphane ile tırâz denilen hil'at dokuma atölyesine sahip olan Abbâsiyye şehri, İbrâhim b. Ağleb'in halefleri zamanında imar edildi. II. İbrâhim'in Rakkāde şehrini kurmasıyla (877) ikinci plana düşen şehir, Hilâlîler'in istilâsına ve önemi tamamen kayboluncaya kadar (XI. yüzyıl), küçük bir yerleşim merkezi olarak kaldı. Hamamları, çarşıları ve Kayrevan'daki Ulucami örnek alınarak inşa edilen Cuma Camii ile meşhur olan Abbâsiyye şehri daha sonra tamamen ortadan kalktı. 1923 yılında burada yapılan kazılarda Ağlebîler'e ait pek çok çanak, çömlek ve cam eşya bulunmuştur.

2. Kuzey Afrika'da Abbâsiyye adını taşıyan ve daha çok Tubne olarak bilinen diğer şehir de Cezayir'in Kostantina vilâyetinde Vâdi Barika'yı Vâdi Beytam'dan ayıran yaylada kurulmuştur. Roma İmparatorluğu zamanında adı Subunae olan şehri Vandallar tahrip etmişse de Bizanslılar bu şehrin yeniden imarını gerçekleştirmişlerdir. Mûsâ b. Nusayr tarafından fethedilen ve Abbâsîler'e izâfetle bu adı alan Abbâsiyye, İslâm hâkimiyetinin ilk devresinde siyasî, ticarî ve askerî bakımdan önemli bir merkez ve isyan halinde olan Berberîler'e karşı ileri bir karakol vazifesi gördü. Önce Ağlebîler'in, daha sonra da Fâtımîler'in işgaline uğrayan şehir, IX. yüzyılın sonlarına doğru vilâyet merkezi oldu. Meşhur Coğrafyacı İdrîsî (1100-1165), burayı sulak bahçelerin ortasında güzel bir şehir olarak anlatır. Ancak XII. yüzyılın sonlarından itibaren eski canlılığını kaybeden Abbâsiyye'nin XII. ve XIV. yüzyıllarda tamamen boşaldığı anlaşılmaktadır. Bugün sadece harebeleri bulunmaktadır.

3. Abbâsiyye adını taşıyan tarihî yerlerden biri de Bağdat'ta kurulan bir

ABBÂSİYYE

(العباسية)

Abbas b. Abdülmuttalib'in, Hz. Peygamber hariç bütün müslümanların en faziletlisi olduğunu ve hilâfete onun lâyık bulunduğunu iddia edenlere verilen ad

(bk. İMÂMET, TAFDÎL).

ABBÂSİYYE

(العباسية)

Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî'ye (ö. 633/1236) nisbet edilen bir tarikat.

Ebü'l-Abbas, Ebû Şuayb Medyen'in (ö. 561/1165) müridlerinden, Şeyh Ebû Ahmed Ca'fer'in halifelerindendir. Bu bakımdan Abbâsiyye, Medyeniyye'nin bir şubesi kabul edilir (bk. MEDYENİYYE).